

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ – ПРАВО, ИДЕНТИТЕТ И ДОСТОЈАНСТВО

– Право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа као људско право –²

Сажетак: У међународном праву људских права успостављеном након Другог светског рата, као једно од културних права, традиционално најзапостављеније од пет категорија људских права (грађанска, политичка, економска, социјална и културна права), фигурира и право на учешће у културном животу, а његов сегмент по природи ствари је и право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа. Иако је међународном праву људских права тако успостављен основ за третирање права на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа као људског права, у међународноправним актима који се баве питањем заштите културног наслеђа дуго је преовладавао приступ код кога су културна добра штићена због њихове инхерентне вредности. Тек је од недавно, и то са појавом потребе и интересовања да се очува културна разноврсност и да се штити нематеријално културно наслеђе, почела да се наглашава веза, па и правна веза, између културног наслеђа и људских заједница, група и појединаца са посебним субјективним односом према њему. Тако се постепено успоставља на људским правима заснован систем заштите културног наслеђа и долази до приближавања оног сегмента међународног права који се бави људским правима са оним сегментом који се бави културним наслеђем. Да би се неко право сматрало људским правом, поред воље креатора права да тако буде, неопходно је и постојање одређених вредности које представљају основ за то и које би требало да се штите кроз заштиту тог људског права. Из низа међународноправних аката проистиче а у теорији је широко распрострањено схватање да, када се ради о културним правима, укључујући и право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа, такав основ представљају идентитет, пре свега културни идентитет, и људско достојанство.

---

¹ branko@ius.bg.ac.rs

² Овај рад је прилог пројекту „Идентитетски преображај Србије” за 2020. годину, који се спроводи од стране Правног факултета Универзитета у Београду.

Иако је, дакле, постављен основ да се право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа третира као људско право, неопходно је да се разјасни и на правном плану разради низ питања која би требало да омогуће ефективно уживање наведеног права. Тај задатак је у рукама држава, било као учесницима у усвајању аката међународног права било као креаторима националног права, па остаје отворено питање какав ће бити њихов став према даљем развоју на људским правима заснованог система заштите културног наслеђа.

Кључне речи: културно наслеђе, људска права, културна права, приступ, уживање, идентитет, достојанство

I – Увод

Својствено је цивилизованом човеку да осети повређеност због деградирања и девастирања неког културног добра или због неког другог облика ускрађивања могућности уживања у њему. Ако се ради о културном добру или културној пракси које по неком основу осећамо као себи блиске, као своје, онда је тај осећај повређености дубљи и често се доживљава као удар на лични или колективни идентитет и на достојанство датог лица и дате групе. Осећај фрустрираности бива посебно снажан ако та лицима на располагању не стоје одговарајући правни механизми којима би отклонили стање које их погађа, а нажалост, и на међународном плану и у националним правима по правилу не постоје ефикасни механизми те врсте.

Такав субјективни доживљај су имали аутор овог текста и део његових суграђана, када је 2011. године девастирана брана Хидроелектране „Моравица” у Ивањици, која је заштићено културно добро.³ Нашли смо се у ситуацији да имамо јасан осећај и свест о томе да нам је, на индивидуалном и колективном нивоу, повређено неко право, а да то право и путеви за његову заштиту нису одређени у важећим прописима.

³ Хидроцентрала „Моравица”, која се налази на истоименој реци у самом центру Ивањице, изграђена и пуштена у рад 1911. године, као једна од првих хидроелектрана у Србији (прецизно, седма по реду). Изградњу хидроцентрале су финансирали пословни људи из Ивањице. Решењем број 633-2/83 од 8. јула 1983. године Хидроцентрала „Моравица” је стављена под заштиту као непокретно културно добро и чини саставни део просторно културно-историјске целине од великог значаја „Стара чаршија у Ивањици”, уписане у Централни регистар Завода за заштиту споменика културе у Краљеву под бројем ПКИЦ 20/29. 10. 1990. О Хидроцентралу „Моравица” стара се ЈП „Електропривреда Србије”. Сименсов генератор од 260KS који је од самог почетка користила Хидроцентрала „Моравица” и данас ради, а природна каскада на реци је 1936. године надограђена камено-бетонском браном висине 9 и ширине 16 метара. Ова брана са водопадом, савршено уклопљена у стеновиту и шумовиту обалу реке чије је корито прилично дубоко, постала је симбол града Ивањице, присутан на скоро свим разгледницама, сувенирима и практично свуда где би град био визуално представљен. Становницима Ивањице ова брана је значајна и због тога што је на језерцету формираном изнад ње деценијама била најзначајнија и најпопуларнија плажа на Моравици, названа „Напер”. Све скупа, становници Ивањице су према овом симболу свог градића изградили посебан емотивни однос (Marković, Protić, 2012)

А и нашли смо се, како објективно тако и по субјективном осећају, у ситуацији на следећи начин описаној у Унесковој Декларацији о намерном уништавању културног наслеђа из 2003. године:

„... културно наслеђе је значајна компонента културног идентитета заједница, група и појединаца, као и социјалне кохезије, тако да његово намерно уништавање може да има штетне последице по људско достојанство и људска права” (UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, 2003, Preamble).

Дакле, горе описани елементи које смо ми интуитивно препознавали били су већ препознати на нивоу међународних докумената.

А управо у време када је дошло до девастације бране ХЕ „Моравица”, у Уједињеним нацијама је у току било бављење једним битним концепцијским питањем и опредељењем на овом плану заштите културног наслеђа, а то је усвајање демократског концепта културног наслеђа и његове заштите. Овај приступ значи да културно наслеђе и његова заштита, пре свега приступ културном наслеђу и његово уживање, представљају питање из сфере људских права, што значи да они не смеју да буду само брига и предмет бављења државних институција и друштвене елите, већ да морају бити предмет ширег друштвеног интересовања појединаца и друштвених група. Овакав приступ је изражен у закључцима независног експерта УН за област културних права, Фариде Шахид (*Farida Shaheed*) у њеном извештају од 21. марта 2011. године, поднетом Савету за људска права УН у складу са његовом резолуцијом 10/23. Најзначајнији закључци из овог извештаја гласе:

„78. Право на приступ културном наслеђу и на његово уживање чини саставни део међународног корпуса људских права и има правни основ, пре свега, у праву на учешће у културном животу, у праву припадника мањинских група да уживају властиту културу и права домородачког становништва на самоопредељење и на одржавање, контролу, заштиту и развој свог културног наслеђа. Друга људска права такође треба да буду узета у обзир, нарочито право на слободу изражавања, право на вероисповест, право на информисање и право на образовање.

79. Право на приступ културном наслеђу и на његово уживање обухвата и право појединаца и заједница да, *inter alia*, познају, разумеју, имају приступ, посећују, користе, одржавају, размењују и развијају културно наслеђе, као и да уживају благодати културног наслеђа и стваралаштва других. У њега такође спада и право учешћа у идентификовању, интерпретирању и развоју културног наслеђа, као и у изради и спровођењу политика и програма његовог очувања. Међутим, могу бити признати различити степени приступа културном наслеђу и његовог уживања, имајући у виду различите интересе појединаца и заједница који зависе од њиховог односа према одређеном културном наслеђу” (HRC, 2011, paragraphs 78, 79).

У наведеном извештају Фариде Шахид заправо је само на прецизнији начин артикулисано нешто што се већ током времена пробијало у систем заштите културног наслеђа, а то је третирање и схватање поштовања и заштите културног наслеђа као сегмента поштовања и заштите културних права одређених субјеката. А заштита културних права није новина у систему заштите људских права, посебно оном који је на међународном плану успостављан након Другог светског рата и стварања Организације уједињених нација.

II - Акти међународног права и правни основ да се приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа сматрају људским правом

За успостављање основа да се приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа сматра људским правом од значаја су две групе међународних правних аката: с једне стране, акти који се баве заштитом људских права, а с друге стране, акти који се баве заштитом културног наслеђа. Приближавање и сусрет приступа и решења из ове две серије аката створили су основ да се приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа сматра људским правом.

1. Правни основ у међународним актима из домена заштите људских права

Међународни акти из области заштите људских права заштитом културног наслеђа и заштитом права појединаца и група везаним специфично за културно наслеђе не баве се на експлицитан начин, већ имплицитно, штитећи одређени број људских права из категорије културних права.⁴

⁴ Културна права се могу дефинисати на следећи начин:

„Културна права штите права сваке особе, појединачно и у заједници са другима, као и група људи, да развијају и изражавају своју људскост, свој поглед на свет и значења која дају свом постојању и развоју, између осталог, и кроз вредности, веровања, уверења, језике, знање и уметност, институције и начине живота. Такође се могу сматрати заштитом приступа културном наслеђу и ресурсима који омогућавају да се одвијају такви процеси идентификације и развоја” (HRC, 2010, paragraph 9).

Овде се ради о првом извештају који је Фарида Шахид сачинила својству независног експерта за културна права, годину дана старијем од њеног поменутог извештаја који се односи на право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа. Циљ овог првог извештаја је одређивање „обухвата и садржаја културних права” ради прецизирања оквира њеног мандата.

Када је реч о културним правима, може се рећи да се ради о категорији права која су од самог почетка развоја система људских права након Другог светског рата била у другом плану у односу на преостале четири категорије људских права (грађанска, политичка, економска и социјална), што се може видети и по томе што се налазе на последњем месту у најзначајнијим документима универзалног карактера (члан 27. Универзалне декларације о људским правима, члан 15. Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, члан 27. Међународног пакта о грађанским и политичким правима). Иако Хелејн Силверман и Д. Ферчајлд Раглс констатују да је „јасно да од 1948. године постепено расте интересовање у УН и у организацијама на националном нивоу за подручје културне димензије људских права” (Silverman and Fairchild Ruggles, 2007, стр. 6), чини се да је много више у праву Атанасиос Јупсанис, који тврди да су пажњу деценијама много више привлачиле преостале четири категорије људских права, а да је тек од деведесетих година прошлог века дошло до појачаног интересовања за културна права:

„Иако су економска и социјална права углавном игнорисана од многих земаља, то се посебно односи на културна права, која су деценијама буквално била заборављена како у теорији тако и у пракси држава и међународних организација. Културна права су измакла међународној пажњи током целог периода *хладној рајиа*, јер су се либералне демократије усредсређивале на грађанска и политичка права, а земље источног блока су се концентрисале на економска и социјална права. ... Међутим, почетком 90-их ова ситуација је почела да се

Централно право из сфере културних права од значаја за културно наслеђе јесте (иако није експлицитно одређено као људско право у међународним документима) право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа, које је и тема овог рада. Како група аутора наводи, посматрајући ствари у контексту ситуације када је дошло до кршења наведеног права, „ако људи немају приступ или нису у стању да уживају своје наслеђе, онда се јасно постављају питања културних права, гране људских права” (Ekern, Logan, Sauge, Sinding-Larsen, 2012, str. 214). Поред тога, од значаја за очување културног наслеђа и остваривање права на приступ и уживање културног наслеђа су и слобода изражавања, право на образовање, слобода вероисповести, право на самоопредељење домородачких/аутохтоних народа итд.

Право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа свој основ има најпре, у одредбама међународних докумената из области заштите људских права којима се гарантује право појединаца да учествују у културном животу заједнице. Највећи значај на плану прокламовања права на учешће у културном животу имају одговарајуће одредбе Универзалне декларације о људским правима (1948, у даљем тексту УДЉП) и Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима (1966, у даљем тексту МПЕСКП)⁵.

УДЉП, након што у члану 22. прокламује да „свако, као члан друштва, има право ... да остварује ... културна права неопходна за своје достојанство и за слободан развој своје личности, уз помоћ државе и путем међународне сарадње, а у складу са организацијом и средствима сваке државе”, у члану 27. став 1. предвиђа:

„Члан 27.

1. Свако има право да слободно учествује у културном животу заједнице, да ужива у уметности и да учествује у научном напретку и у доброти која отуда проистиче.

...”

МПЕСКП из 1966. у члану 15. став 1. тачка а) и б) прописује:

„Члан 15

1. Државе чланице овог пакта признају сваком права:

а) да учествује у културном животу;

б) да се користи достигнућима науке и њиховом применом

...”

У наведеним одредбама прокламовано право свакога да „(слободно) учествује у културном животу (заједнице)” по природи ствари укључује у себе и право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа, мада је знатно шире од

мења, јер су почеле да све више добијају простора идеје да су поштовање и ефикасна заштита између осталог културних права у њиховом ширем смислу саставни елемент демократског друштва, неопходан предуслов за људско достојанство, и представљају неопходан предуслов за мир и стабилност на националном, регионалном и глобалном нивоу.” (Yupsanis, 2010, str. 208–209).

⁵ СФРЈ је Пакт ратификовала у јулу 1971. године („Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, бр. 7/71).

њега, а како и нека научна и техничка достигнућа чине део културног наслеђа техничког карактера, онда су на културно наслеђе примењиве и одредбе које прокламују и гарантују право свакога „да учествује у научном напретку и у добробити која отуда проистиче”, односно „да се користи достигнућима науке и њиховом применом”. Чињеница да право свакога „да ужива у уметности” које је прокламовано у члану 27. став 1. УДЉП, није поменуто у члану 15. МПЕСКП, нема посебног значаја јер уживање у уметности свакако чини саставни део права на учешће у културном животу.

Поред права „свакога” на учешће у културном животу прокламованог и загарантованог у наведеним актима, међународни документи или одредбе међународних докуманата који имају за циљ спречавање расне дискриминације (дискриминације по основу расе, боје или националног или етничког порекла) или заштиту појединих категорија или група људи, такође гарантују, у свом опсегу примене, право на учешће у културном животу.⁶

Као што смо рекли, евидентно је и само се по себи подразумева да под „право свакога да учествује у културном животу” не само да потпада, већ у њему и једно од централних места заузима и „право свакога на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа”. Тако Вилијам Логан констатује: „Чланови 22, 27 ... Универзалне декларације о људским правима (1948) признају питања културног наслеђа као људска права.” (Logan, 2007, str. 44.) Ово потврђује и Општи коментар 21 насловљен „Право свакога да учествује у културном животу (члан 15. став 1. /а/ МПЕСКП)” који је Комитет за економска, социјална и културна права усвојио на свом у новембру 2009. године и доставио га Економском и социјалном савету Организације уједињених нација (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009).⁷

⁶ То је случај нпр.: са чланом 5. тачка е) vi) Међународне конвенције о укидању свих облика расне дискриминације када се ради о спречавању расне дискриминације, са чланом 27. Међународног пакта о грађанским и политичким правима када се ради о правима мањина, са чланом 13. тачка ц) Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, са чланом 31. став 2. Конвенције о правима детета, са чланом 30. став 1. Конвенције о правима особа са инвалидитетом, са чланом 43. став 1. тачка г) Међународне конвенције о заштити права свих радника миграната и чланова њихових породица, као и са низом одредби из аката тзв. „меког права”.

⁷ Најпре, одређујући појам културног живота, Комитет у овом документу културу дефинише тако што констатује да она

„обухвата, између осталог, начине живота, језик, усмену и писану књижевност, музику и песме, невербалну комуникацију, системе религије или веровања, обреде и церемоније, спорт и игре, методе производње или технологије, природно окружење и окружење које ствара човек, храну, одећу и склоништа, као и уметност, обичаје и традицију кроз које појединци, групе појединаца и заједнице изражавају своју хуманост и значење које дају свом постојању и граде свој поглед на свет који представља њихов сусрет са спољним силама које утичу на њихов живот” (параграф 13).

Иако овде није употребљен израз културно наслеђе, побројани су бројни елементи како материјалног тако и нематеријалног културног наслеђа. Дефинишући у наведеном документу појам „учествовати”, и разлажући га на „учествовање у”, „приступ” и „допринос” културном животу, Комитет међу елементе „приступа” укључује и „уживање користи од културног наслеђа” (параграфи 14–15). Говорећи о обавезама државе везаним за поштовање права свакога да учествује у културном животу, Комитет наводи обавезу обезбеђења „поштовања

Када се дакле имају у виду цитиране одредбе међународних докумената из сфере људских права и тумачење за нашу тему најзначајније од њих, члана 15. став 1. /а/ МПЕСКП, које је у Општем мишљењу 21 дао Комитет за економска, социјална и културна права, јасно је да у оном сегменту међународног права који се бави заштитом људских права постоји јасан основ да се приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа третирају као саставни део корпуса загарантованих људских права. И тај основ је успостављан од самог почетка развоја система заштите људских права након Другог светског рата. Међутим да би наведене прокламације постале оперативне и ефективне, неопходно је да буду разрађене у међународним актима који се специфично баве културним наслеђем и његовим очувањем, као и у одговарајућим националним прописима.

2. Правни основ у међународним актима из домена очувања културног наслеђа

Независни експерт УН за област културних права Фарид Шахид у наведеном извештају 21. марта 2011. године указује на неопходност поштовања права свакога на приступ културном наслеђу и заштиту културног наслеђа ради очувања самог тог наслеђа:

„Третирање приступања културном наслеђу и уживања културног наслеђа као људског права приступ је који је неопходан и комплементаран очувању/заштити културног наслеђа. Поред очувања/заштите предмета или манифестације саме по себи, он обавезује на узимање у обзир права појединаца и заједница у односу на такав предмет или манифестацију, а посебно на повезивање културног наслеђа са извором његовог стварања” (HRC, 2011, paragraph 2).

права свакога, појединачно или заједно са другима, у оквиру заједнице или групе, ... да имају приступ сопственом културном и језичком наслеђу и наслеђу других” (параграф 49, тачка d). У циљу обезбеђења поштовања права свакога на учешће у културном животу, Комитет констатује да су државе чланице дужне да

„поштују и штите културно наслеђе у свим облицима, у време рата и мира и природних катастрофа; Културно наслеђе мора се чувати, развијати, обогаћивати и преносити будућим генерацијама као запис о људском искуству и тежњама, како би се подстакла креативност у свој својој разноликости и подстакло истински дијалог између култура. Такве обавезе укључују бригу, очување и рестаурацију историјских локалитета, споменика, уметничких дела и књижевних дела, између осталог.” (параграф 50, тачка а)

У претходном цитату акценат је стављен углавном на материјално културно наслеђе, али Комитет у Општем коментару 21 истиче и следећу обавезу држава:

„Државе потписнице, у спровођењу права садржаних у члану 15, став 1 (а) Пакта, треба да иду и изван материјалних аспеката културе (као што су музеји, библиотеке, позоришта, биоскопи, споменици и места баштине) и усвоје политике, програме и проактивне мере који такође промовишу ефикасан приступ свих нематеријалним културним добрима (као што су језик, знање и традиција)” (параграф 70).

Конечно, комитет посебно истиче обавезу поштовања и заштите права мањинских и домородачких група и њихових припадника на очување њиховог културног наслеђа, приступ том наслеђу и уживање тог наслеђа, као и одговарајуће право свих обесправљених и маргинализованих појединаца и група (параграфи 25–39).

Овакво стање, које је сасвим евидентно, за логичну би последицу требало да има трајно и јасно присуство на људским правима заснованог приступа у систему заштите културног наслеђа на међународном плану (а и у националним системима заштите културног наслеђа). Међутим, дуго времена је међународни систем заштите културног наслеђа управо био готово искључиво систем „очувања/заштите предмета или манифестације” (па чак у дугом временском периоду углавном предмета, а не и манифестације), а тек је у релативно скорије време у тај систем почело да се пробија и устаљује у њему и „узимање у обзир права појединаца, група и заједница у односу на такав предмет или манифестацију”, тј, на људским правима заснован приступ очувању културног наслеђа. О том пробоју Ивон Дондерс каже следеће:

„Последњих година ... ојачана је веза између културног наслеђа и људских права. У међународном праву чини се да је видљив помак од заштите културног наслеђа као таквог, засноване на његовој историјској вредности за човечанство, његовој јединствености и необновљивом карактеру, ка заштити културног наслеђа као кључне вредности за народе и појединце у вези (поновне) изградње њиховог културног идентитета.” (Donders, 2020, стр. 380)

Ипак, ни данас се не може рећи да је тај на људским правима заснован приступ у довољној мери артикулисан у сфери заштите културног наслеђа.⁸

Ово избијање људских права у први план у међународном праву заштите културног наслеђа захтевало је заправо промену у схватању саме суштине и смисла културног наслеђа. Наиме, раније је сматрано да културно наслеђе завређује заштиту због своје унутрашње вредности (уметничке, естетске, историјске, техничке итд.), тј. да је поседовање те вредности оно што културно наслеђе чини културним наслеђем и чини га вредним бриге и очувања. У последње време је приступ еволуирао од тог објективног ка субјективнијем, тако да је одређујући елемент самог појма културног наслеђа постојање појединаца и заједница које према датим материјалним или нематеријалним појавама имају одређени субјективни однос, тј. доживљавају их као своје, идентификују се са њима и желе да их сачувају за будућа поколења. Овакво одређивање културног наслеђа има динамичну димензију, јер се вредности о којима је реч наслеђују из прошлости и предмет су данашњег доживљаја и тежње да се сачувају за будућност.

⁸ Тако Џенет Блејк констатује да ни данас, упркос помаку у новије време, право заштите људских права није у довољној мери укључено у право заштите културног наслеђа:

„... међународно право заштите културног наслеђа не одговара у потпуности на захтеве људских права, упркос настојањима током последњих година да се међународни уговори из области заштите културног наслеђа више оријентишу према људским правима. Један од кључних елемената у овом процесу било је веће укључење културних заједница ближе у различите аспекте управљања, конзервације и очувања, укључујући, значајно, идентификовање шта треба да буде третирано као наслеђе. Овај партиципативни приступ може заиста да буде схваћен као једно од кључних средстава за демократизацију односа према наслеђу у пракси, који је, с обзиром на фундаменталну улогу демократије у модерним режимима људских права, суштинска основа за на људским правима заснован приступ управљању наслеђем и његовом очувању.” (Blake, 2015, стр. 273)

У поменутом извештају Фарида Шахид одређује културно наслеђе полазећи управо од тог динамичног и субјективног концепта. Динамични аспект културног наслеђа она одређује следећим речима:

„Концепт наслеђа одражава динамични карактер нечега што је развијено, изграђено или створено, протумачено и претумачено у историји и преношено са генерације на генерацију. Културно наслеђе повезује прошлост, садашњост и будућност, јер обухвата ствари наслеђене из прошлости за које се данас сматра да имају такву вредност или значај да појединци и заједнице желе да их пренесу будућим генерацијама” (HRC, 2011, paragraph 5).

А субјективни аспект концепта културног наслеђа, повезујући га са оним динамичним од кога је нераздвојан, Фарида Шахид одређује овако:

„... говорити о културном наслеђу у контексту људских права подразумева узимање у обзир вишеструког наслеђа кроз које појединци и заједнице изражавају своју хуманост, дају смисао свом постојању, граде своје погледе на свет и представљају њихов сусрет са спољним силама које утичу на њихов живот. Под културним наслеђем треба схватити ресурсе који омогућавају културну идентификацију и развојне процесе појединаца и заједница које они, имплицитно или експлицитно, желе да пренесу будућим генерацијама” (HRC, 2011, paragraph 6).

Наведена промена приступа концепту културног наслеђа и његовом одређењу у међународном праву заштите културног наслеђа и његово третирање у контексту људских права, није заправо била израз тежње да се у међународне акте из сфере заштите културног наслеђа унесе израз и разрада онога што је на општији начин, у виду права на учешће у културном животу, већ било прописано у наведеним актима из области заштите људских права. Ова промена је превасходно резултат чињенице да је међународно право заштите културног наслеђа обухват свог интересовања почело да шири на очување културне разноврсности и нематеријалног културног наслеђа (Blake, 2015, str. 273), где је наведена субјективна компонента много присутнија и видљивија него код очувања материјалних културних добара, код којих је објективна компонента, иманентна њиховој материјалној природи, доминантнија и више видљива. Јер очување културне разноврсности заправо подразумева заштиту материјализованих или нематеријализованих израза културе и духовности различитих друштвених група и заједница, као и њихових припадника. Стога су код културне разноврсности у фокусу групе и заједнице које се по природи ствари позитивно одређују према сопственом наслеђу, истовремено имајући, такође по природи ствари, одређени отклон према одговарајућем наслеђу других група и заједница, које би могло да сопственим ширењем потисне и угаси њихово наслеђе. Дакле овај субјективни елемент група и заједница према њиховим културним наслеђима у основи је и средишту система заштите културне различитости. А тамо где је у игри однос група и заједница и њихових припадника према културном наслеђу, тамо је у игри и право тих група, заједница и појединаца према другима поводом тог наслеђа, укључујући и људско право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа. Слично је и са нематеријалним културним наслеђем. С обзиром на његову нематеријалну природу оно је, иако може да има свој материјализовани израз и резултат, по природи ствари нужно везано за појединце, групе и заједнице који су његови творци и носиоци, у чији је дух и изражајне

способности оно инкорпорисано. Дакле, док материјално културно наслеђе може да постоји и опстаје без присуства појединаца, група и заједница који су га створили (што је посебно очигледно код материјалних трагова о постојању народа и група које више не постоје), нематеријално наслеђе по правилу захтева људе који ће га носити у себи, приказивати другима и преносити на друге и који ће, по природи ствари, бити субјективно везани за њега. И опет, тамо где се ради о односу људи према духовним вредностима које они доживљавају као своје и односима између људи поводом тих вредности, које представљају нематеријално културно наслеђе, улазимо у сферу права, па и сферу људских права, пре свега права људи о којима је реч на приступ том културном наслеђу и на уживање тог културног наслеђа.⁹

Без претензије да укажемо на сва места где је у документима који се тичу заштите културног наслеђа, посебно оним из сфере тзв. „меког права” који су веома бројни, указано на потребу неговања везе између појединаца, група и заједница са културним наслеђем које они доживљавају као своје, те на чињеницу да таква субјективна повезаност представља основ за третирање права тих појединаца, група и заједница на приступ том наслеђу и његово уживање као њиховог људског права, поменућемо неке од значајнијих међународних докумената у којима је исказан и артикулисан на људским правима заснован приступ очувању културног наслеђа. Ти документи првенствено спадају, као што смо рекли, у две групе – оне који се баве питањем очувања културне разноврсности (пре свега Универзална декларација о културној разноврсности из 2001. године¹⁰ и Унескова Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза из 2005. године¹¹)¹² и оне који се баве заштитом

⁹ Фарида Шахид у свом извештају из 2011. године посебно указује на поменуту повезаност пробијања аспекта људских права у међународно право заштите културног наслеђа са укључењем у поље међународноправне заштите и нематеријалног културног наслеђа, што је појава новијег датума. Побројавши неке од најважнијих међународних инструмената за заштиту материјалног културног наслеђа и указавши на одсуство димензије људских права у њима, она констатује на помак који се догодио последњих година „са очувања/заштите културног наслеђа као таквог, на основу његове изузетне вредности за човечанство, на заштиту културног наслеђа као због његове пресудне вредности за појединце и заједнице у односу на њихов културни идентитет” и примећује:

„Конкретно, додавање нематеријалног наслеђа као културног предмета који треба да се заштити било је инструмент повећаног нагласка на вези између културног наслеђа и културног идентитета. Истовремено, све се више узима у обзир „дубоко усађена међузависност” између нематеријалног и материјалног наслеђа. Уопштено говорећи, што је инструмент новији, то је јача веза са правима појединаца и заједница.”

Вилијам Логан и група аутора ову појаву објашњавају на следећи начин: „... са окретањем у правцу признавања нематеријалних облика наслеђа – повећава се вероватноћа да се покрећу питања људских права ... јер у суштини имамо посла са ‘живим наслеђем отелотвореним у људима.’” (Ekern, Logan, Sauge, Sinding-Larsen, 2012, стр. 214)

¹⁰ UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity, 2 November 2001, члан 1.

¹¹ Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, adopted in Paris, 20 October 2005

¹² У Универзалној декларацији о културној разноврсности коју је Генерална конференција Унеска усвојила 2. новембра 2001. године, уз констатацију, из члана 1, да је културна разноврсност „заједничко наслеђе човечанства и треба је препознати и афирмисати

нематеријалног културног наслеђа (пре свега Унескова Препорука за очување традиционалне културе и фолклора, још из 1989. године¹³ и Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа из 2003. године¹⁴)¹⁵, при чему је посебно код ових других

у корист садашњих и будућих генерација”, у члану 7, насловљеном „Културно наслеђе као извор креативности”, констатовано је да се „стварање... ослања на корене културне традиције, али цвета у контакту са другим културама” те да „из тог разлога наслеђе у свим облицима мора бити сачувано, унапређено и предато будућим генерацијама као запис о људском искуству и тежњама, како би се подстакла креативност у свој својој разноликости и подстакао истински дијалог међу културама”. Декларација садржи и поглавље насловљено „Културна разноврсност и људска права” (чланови 4–6), на чијем почетку, у члану 4. насловљеном „Људска права као гаранције културне разноликости” констатује да је „одбрана културне разноликости етички ... императив, неодољив од поштовања људског достојанства” који „подразумева посвећеност људским правима и основним слободама, посебно правима припадника мањина и домородачких народа”.

Унескова Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза из 2005. године, истичући у преамбули „значај културне разноликости за пуно остварење људских права и основних слобода прокламованих у Универзалној декларацији о људским правима и другим универзално признатим документима”, као прво од „Основних начела” у члану 2. наводи „Начело поштовања људских права и основних слобода”, које има два аспекта, први, према коме „културна разноликост може бити заштићена и унапређена само уколико су загарантована људска права и основне слободе, као што су слобода изражавања, информисања и размене информација, као и могућност да појединци бирају одговарајуће културне изразе” и други, према коме „нико се не може позивати на одредбе ове Конвенције да би кршио или ограничавао људска права и основне слободе одређене у Универзалној декларацији о људским правима или загарантоване међународним правом”.

¹³ Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, 15 November 1989.

¹⁴ Convention for the Safeguarding the Intangible Cultural Heritage, adopted on 17 October 2003, at The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting held in Paris, from 29 September to 17 October 2003, at its 32nd session.

¹⁵ Препорука за очување традиционалне културе и фолклора коју је Генерална Конференција Унеска усвојила 15. новембра 1989. године препоручила да државе чланице Унеска „гарантују право приступа различитих културних заједница сопственом фолклору подржавајући њихов рад на пољу документације, архивирања, истраживања итд., као и у пракси традиције”. Посебан значај на овом плану има Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа, која је усвојена у Паризу 17. октобра 2003. године. У преамбули ове конвенције је истакнуто да државе чланице увиђају „да заједнице, посебно аутохтоне заједнице, групе и у крајњем случају појединци, играју значајну улогу у производњи, очувању, одржавању и поновном стварању нематеријалног културног наслеђа, и на тај начин помажу обogaћењу културне разноликости и људске креативности”, да би међу циљевима Конвенције побројаним у члану 1, одмах након циља „очувања нематеријалног културног наслеђа” био наведен циљ „поштовања нематеријалног културног наслеђа заједница, група и појединаца којих се тиче”. У дефиницији нематеријалног културног наслеђа из члана 2. Конвенције наведено је да тај појам „означава праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани – које заједнице, групе и, у појединим случајевима, појединци, препознају као део свог културног наслеђа” и „које се преноси с генерације на генерацију (и које) заједнице и групе изнова стварају, у зависности од њиховог окружења, њихове интеракције са природом и њихове историје” и које им пружа „осећај идентитета и континуитета,

дошло до наглашенијег пробоја на људским правима заснованог концепта заштите културног наслеђа – али овај приступ налази свог израза и у новијим документима који се баве првенствено материјалним културним наслеђем.¹⁶

Пробијање идеје о потреби што већег укључења појединаца, група и заједница у активности очувања културног наслеђа које они доживљавају као своје и желе да га сачувају и пренесу будућим покољењима, до кога је дошло са суштинским укључењем у међународно право заштите културног наслеђа бриге за очување нематеријалног културног наслеђа и за очување културне разноврсности, бива праћено и одређеном мером укључивања заинтересованих заједница и у систем примене неких од аката из ранијих времена, када је настојање да се очува културно наслеђе, и то оно материјалне природе, било мотивисано вредношћу тог наслеђа као таквог.¹⁷

и на тај начин промовише поштовање према културној разноликости и људској креативности”. Посебно је за нашу тему важан члан 15. ове Конвенције насловљен „Улога заједница, група и појединаца”, према коме: „Свака Страна потписница настоји да, у оквиру својих активности за очување нематеријалног културног наслеђа, обезбеди најшире могуће учешће заједница, група и, у крајњем случају, појединаца који стварају, одржавају и преносе такво наслеђе, и активно их укључи у управљање њиме.” Ова обавеза је нашла даљу разраду и прецизирање у оперативним упутствима за примену Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, која се доносе у складу са њеним чланом 7.

¹⁶ Напред смо већ цитирали Унескову Декларацију о намерном уништавању културног наслеђа из 2003. године по којој је културно наслеђе „значајна компонента културног идентитета заједница, група и појединаца”, а његово намерно уништавање „може да има штетне последице по људско достојанство и људска права”.

¹⁷ Тако, Конвенција о заштити светске културне и природне баштине из 1972. године („Сл. лист СФРЈ”, бр. 56/74/) једино предвиђа обавезу држава потписница најпре да, ради ефикасне заштите и што активније популаризације културне и природне баштине, усвоје општу политику са циљем давања културној и природној баштини одређене функције у животу заједнице (члан 5. тачка а) Конвенције), а затим и да предузимањем одговарајућих мера на образовном и информативном плану подстичу међу својим народима поштовање и уважавање културне и природне баштине на коју се Конвенција односи и информишу јавност о опасностима које прете тој баштини и о предузетим мерама у примени Конвенције (члан 27. Конвенције). Ово заправо не представља уважавање и излагање у сусрет потреби и поштовање права појединаца, група и заједница на активан ангажман на заштити културног наслеђа према коме имају одговарајући субјективни однос, већ популаризацију културног и природног наслеђа ради његове ефикасније заштите и развијање свести код грађана о значају културног и природног наслеђа од светског значаја и њихово подстицање да то наслеђе поштују. Међутим, у актима усвојеним 2007. и 2008. године у вези примене Конвенције о заштити светске културне и природне баштине предвиђа се по први пут активан ангажман заинтересованих заједница у заштити оних елемената светског културног и природног наслеђа које оне доживљавају као своје и желе да учествују у његовом очувању и преношењу на будућа покољења. Тако, док је Комитет за светску баштину на свом 26. заседању одржаном 2002. године у Будимпешти усвојио четири стратешка циља за примену Конвенције названа „четири ц” („four Cs”) – кредибилитет, конзервација, изградња капацитета и комуникација (*Credibility, Conservation, Capacity-building and Communication*), на свом 31. заседању одржаном у Крајстчерчу (*Christchurch*) на Новом Зеланду 2007. године, на предлог државе домаћина у Стратешке циљеве које је на том заседању усвојио додао и „пето ц” („fifth C”) – заједница (*Community*).

Пробој захтева за учешћем заинтересованих група и заједница и њихових припадника у одговарајућим активностима везаним за културно наслеђе до кога је

Додавање „петог ц” у Стратешке циљеве за примену Конвенције о заштити светске културне и природне баштине образложено је на следећи начин: „...идентификација, управљање и успешно очување наслеђа морају се вршити, где је то могуће, уз значајно укључивање људских заједница и помирење сукобљених интереса, где је то потребно. То не би требало чинити против интереса, или уз искључивање или пропуштање локалних заједница.” (World Heritage Committee, Thirty first Session, 2007, Proposal for a ‘Fifth C’ to be added to the Strategic Objectives, WHC-07/31.COM/13B, str. 2). У овом документу појам „заједнице” је одређен на следећи начин:

„За потребе овог документа, „заједнице” укључују све облике недржавних актера. И то од најмањих група грађана, у било ком облику у коме се манифестују. Могу се кретати од народних групација као аутохтоних, традиционалних и/или локалних народа. Они се, између осталог, могу појавити као друштвене групе, племена, невладине организације, приватна предузећа и/или локалне власти. Одређујућа карактеристика заједница, у овом смислу, је оно што оне поседују. Све оне имају директну везу, праћену релевантним интересима, са појединачним локалитетима и често се ради о вези која је трајала током времена. Типично је да су ове заједнице у непосредној близини тих локалитета. Ови народи и/или ентитети нужно не заступају непосредно званичне државне ставове и могуће је заправо да се не слажу са званичним ставовима.”

Овај приступ бива изражен и у Оперативним упутствима за примену Конвенције о светском наслеђу која је Комитет за светско наслеђе усвојио у јануару 2008. године, где у делу насловљеном „Партнери у заштити светског наслеђа” између осталог стоји:

„Партнери у заштити и очувању светске баштине могу бити они појединци и друге заинтересоване стране, посебно локалне заједнице, владине, невладине и приватне организације и власници који имају интерес и учешће у очувању и управљању имовином светске баштине.” (World Heritage Committee, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC. 08/01, January 2008, параграф 4.)

Из наведеног се може с правом закључити да је смисао наведених захтева за што већим укључењем „заједница” у активности усмерене на реализацију циљева Конвенције о заштити светске културне и природне баштине превасходно то што оне могу битно да допринесу заштити и очувању баштине о којој је реч. Међутим, у поглављу насловљеном „Разлози зашто су заједнице битне” (*„The Reasons Why Communities Matter”*), наведени документ у коме је предложено увођење „петог ц” међу Стратешке циљеве за примену Конвенције, након цитата једне изјаве Коицира Мацуре, председавајућег Комитета за светско наслеђе (у том тренутку још увек будућег генералног директора Унеска) са 22. седнице Комитета одржане у Кјоту 1998. године, која управо говори о значају учешћа заједница за ефикасност заштите и очувања светске баштине (та изјава гласи: „Без разумевања и подршке шире јавности, без поштовања и свакодневне бриге локалних заједница, које су истински чувари светске баштине, ниједан износ средстава или војска стручњака неће бити довољни за заштиту локалитета.”), указује да се укључивањем заједница у активности примене Конвенције задовољавају и неки други друштвени захтеви, укључујући и захтеве поштовања људских права:

„Много је разлога због којих заједнице морају бити јасно повезане са очувањем наслеђа. Неки од ових разлога нису директно повезани са очувањем наслеђа, већ се пре односе на разумевање онога што се подразумева под идеалом људских права, социјалног развоја и/или основних идеала грађанства. ... (Н)еопходно је напоменути да важност учешћа заједнице није ограничена на разлоге очувања.” (World Heritage Committee, Thirty first Session, 2007, Proposal for a ‘Fifth C’ to be added to the Strategic Objectives, WHC-07/31.COM/13B, стр. 3.)

дошло у универзалним међународним документима из области очувања културног наслеђа, пре свега оних усвојених у оквиру Унеска, праћен је и одговарајућим пробојем у оквиру регионалних докумената из исте области,¹⁸ међу којима је од посебног значаја Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, усвојена у португалском граду Фаро 2005. године, чији је потписник и Република Србија.¹⁹

¹⁸ Фарида Шахид у наведеном извештају наводи инструменте и иницијативе са других континентата код којих је дошло до таквог пробоја – Повеља за афрички културни препород из 2006. године (Charter for African Cultural Renaissance, preamble), инспирисана, по Фариди Шахид, Афричком повељом о људским правима и правима народа из 1989. године (African Charter on Human and Peoples' Rights, art. 22.1.), Декларација ASEAN-а о културном наслеђу из 2000. године (ASEAN Declaration on Cultural Heritage, preamble), као и Модел закона за заштиту традиционалног знања и културних израза који је сачинио Секретаријат Пацифичког форума (Pacific Forum, Model Law for the Protection of Traditional Knowledge and Expressions of Culture, in particular arts. 7 and 14.) – Shaheed, стр. 10–11

¹⁹ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro, 27. X 2005, Закон о потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво објављен је у „Службеном гласнику Републике Србије – Међународни уговори”, бр. 1 од 21. маја 2010. године.

Ова конвенција, као акт из круга оних који се баве самим културним наслеђем, у преамбули директно прави мост према актима из сфере људских права и, на првом месту, праву на учешће у културном животу, истичући да су државе потписнице:

„Свесне права сваког појединца да се, поштујући права и слободе других, ангажује у погледу културног наслеђа према сопственом избору, као вида права да се слободно укључи у културни живот утврђеног Универзалном декларацијом о људским правима Уједињених нација (1948) и загарантованог Међународним пактом о економским, друштвеним и културним правима (1966)”

те да су:

„Свесне потребе да се сваки појединац укључи у стални процес дефинисања и управљања културним наслеђем.”

И у члану 1. насловљеном „Циљеви Конвенције”, у тачки а. стоји:

„Стране потписнице ове конвенције сагласне су да:

а. признају да је право на културно наслеђе неодвојиво од права на учешће у културном животу, као што је утврђено у Универзалној декларацији о људским правима”.

У члану 2. Конвенције дефинисана су, „у сврху ове конвенције”, два појма: „културно наслеђе” и „заједница повезана са наслеђем”. Културно наслеђе је дефинисано као:

„скуп ресурса наслеђених из прошлости, које људи идентификују, независно од власништва над њима, као одраз и израз непрекидно еволуирајућих вредности, уверења, знања и традиција. Оно обухвата све видове животне средине настале интеракцијом човека и простора током времена.

Конвенција дефинише појам „заједнице повезане наслеђем” тако што наводи да се она „састоји ... од појединаца који вреднују одређене аспекте културног наслеђа које желе да, у оквиру јавног деловања, одрже и пренесу на будуће генерације”.

У члану 4. („Права и обавезе које се односе на културно наслеђе”) тачка а. између осталог је предвиђено да

„стране потписнице признају да: ... сви, појединачно или колективно, имају право да уживају добробит културног наслеђа и допринесе његовом богаћењу”.

Након наведеног извештаја Фариде Шахид, у оквиру Савета за људска права УН настављена су залагања у правцу третирања права на приступ културном наслеђу и права на уживање културног наслеђа као људских права. Тако је наследница Фариде Шахид на месту Специјалног известиоца за област културних права, Карима Бенун (Karima Bennouna),²⁰ у свом Извештају од 3. фебруара 2016. године, који се преваходно односио на питање насилног уништавања културног наслеђа, пошто је у оквир културних права уврстила и „право појединаца и група ... да уживају и имају приступ уметности, знању, укључујући научна знања, и свом културном наслеђу, као и оном које припада другима” као и њихово право „да учествују у тумачењу, разради и развоју културног наслеђа и у реформулисању својих културних идентитета” (HRC, Bennouna, 2016, paragraph 9)²¹, констатовала следеће:

Конечно, у члану 12. („Доступност културног наслеђа и демократско учешће”), предвиђено је следеће:

„Стране потписнице се обавезују да ће:

а. подстицати свакога да учествује у

– процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања културног наслеђа;

...

б. узети у обзир вредност коју свака заједница повезана наслеђем придаје културном наслеђу са којим се поистовећује;

....”

Може се закључити да је Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво отишла корак даље у односу на све претходно наведене међународноправне акте у одређивању права на приступ и уживање културног наслеђа као људског права и то на првом месту тиме што је направила спону између права на учешће у културном животу загарантованог у кључним међународним документима из области људских права и права на културно наслеђе (укључујући право сваког појединца да се ангажује у погледу културног наслеђа према сопственом избору, односно да се укључи у стални процес дефинисања и управљања културним наслеђем), одредивши ово друго као сегмент првог. Осим тога, Оквирна конвенција је везу људских заједница са одређеним културним наслеђем прецизирала увођењем и одређивањем појма „заједнице повезане наслеђем” и истакла значај и потребу вредновања вредности које свака заједница повезана наслеђем придаје наслеђу са којим се поистовећује. Конечно, Оквирна конвенција прецизира шта све обухвата право на културно наслеђе као саставни део права учешће у културном животу констатујући да је право свакога да учествује у процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања културног наслеђа.

²⁰ Фарида Шахид је била Независни експерт за област културних права (Independent Expert in the field of cultural rights) од 2009. до 2012. године, да би, на основу одговарајуће резолуције Савета за људска права, била именована за Специјалног известиоца за област културних права (Special Rapporteur in the field of cultural rights) за период од 2012. до 2015. године, након чега ју је на том положају наследила Карима Бенун.

²¹ „На основу рада њеног претходника, специјални извештај савлада културна права као заштиту, посебно: (а) људске креативности у свој њеној разноликости и услова за њено остваривање, развој и доступност; (б) слободе избора, изражавања и развоја идентитета, што укључује право на избор да се не буде део одређених заједница, као и право на промену мишљења или напуштање заједнице, као и на учешће, на једнакој основи, у процесу њеног одређивања; (ц) права појединаца и група да учествују – или не учествују – у културном животу по свом избору и да примењују сопствене културне обрасце; (д) њиховог права на

„Специјални извештај се слаже са својом претходницом да је право на приступ и уживање културног наслеђа део међународног права о људским правима. Културно наслеђе повезано је са људским достојанством и идентитетом” (HRC, Bennoune, 2016, paragraph 89).

Око осам месеци касније, 30. септембра 2016. године, Савет за људска права УН је усвојио резолуцију насловљену „Културна права и заштита културног наслеђа”.²² У овом документу Савет за људска права, пошто је у преамбули указао на ризике које стварају кршење или злоупотреба права на учешће у културном животу, укључујући и право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа,²³ у члану 1, дакле на првом месту по редоследу приоритета „позива све државе да поштују, промовишу и штите право свих да учествују у културном животу, укључујући могућност приступа и уживања у културном наслеђу”. Идентитично упозорење и позив државама су садржани у преамбули и члану 1. нове (поновљене) резолуције Савета за људска права УН под истим насловом („Културна права и заштита културног наслеђа”) усвојеном 22. марта 2018. године.²⁴

III - Идентитет и достојанство као основ за третирање права на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа као људског права

Иако се ради о питању које је предмет различитих схватања, ставова и теорија, могли бисмо рећи да је, да би неко право било третирано као право, неопходно и довољно да носиоци власти у некој држави или на нивоу неке друге друштвено политичке структуре, пре свега носиоци законодавне власти, поседују вољу да такво право постоји у правном систему који они стварају и чију примену обезбеђују. Са људским правима ствари стоје другачије:

„Према већини научника у овој области, људска права су првенствено морална права високог приоритета која су универзално вредна, независно од правног признавања од стране одређених националних држава или од одређених времена и места. Сва људска бића обдарена су овим правима једноставно захваљујући својој припадности људској врсти. У том погледу, људска права се обично виде као урођена, непромењива и неотуђива. Поред тога, сматрају се минималним стандардима неопходним

интеракцију и размену, без обзира на припадност групи и границе; (е) њиховог права да уживају и имају приступ уметности, знању, укључујући научна знања, и свом културном наслеђу, као и оном које припада другима; и (е) њиховог права да учествују у тумачењу, разради и развоју културног наслеђа и у реформулисању својих културних идентитета.”

²² United Nations Human Rights Council Resolution 33/20 on cultural rights and the protection of cultural heritage, A/HRC/RES/33/20, 30th September 2016.

²³ „Савет за људска права ... признајући даље да кршење или злоупотреба права свих да учествују у културном животу, укључујући могућност приступа културном наслеђу и уживања у њему, може угрозити стабилност, социјалну кохезију и културни идентитет и представља отежавајући фактор у сукобу и главну препреку дијалогу, миру и помирењу”

²⁴ United Nations Human Rights Council Resolution 37/30 on cultural rights and the protection of cultural heritage, A/HRC/RES/37/17, 22nd March 2018.

за заштиту највиталнијих и најдрагоценијих интереса и вредности људских бића – на пример, њихове слободе, сигурности, једнакости, политичке партиципације и социјалне сигурности, да набројимо само неке. Чини се да је ово кратко виђење људских права неупитно.” (Gordon, 2015, str. 114–115)

При оваквом стању ствари, да би неко право било третирано као једно од људских права, како на међународном тако и на националним нивоима,²⁵ неопходно је да постоји вредносна подлога за то, тј. да се тим правом штити, а његовим кршењем повређује нека од основних вредности повезаних са положајем и третманом појединаца и, евентуално, када се ради о колективним правима, друштвених група и заједница (попут мањинских група, домородачких народа итд.). Ова потреба за уставовљењем оправдања је утолико већа уколико се ради о укључивању нових права у круг признатих и заштићених људских права.

Видели смо напред да из наведених докумената из области људских права доношених након Другог светског рата и из новијих докумената из области заштите културног наслеђа произилази да право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа треба да припада корпусу загарантованих и заштићених људских права, и то категорији културних права. Поставља се питање које су то вредности које представљају основ да се право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа сматра људским правом?

Наш (и не само наш)²⁶ одговор је: човеков идентитет и људско достојанство. А како истиче Ивон Дондерс, „културни идентитет се сматра делом људског достојанства.” (Donders, 2020, str. 387)

По Фариди Шахид, људско достојанство и идентитет леже у основи културних права уопште, а право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа спада у ту категорију права:

„У многим аспектима, културна права су кључна за признавање и поштовање људског достојанства, јер штите развој и изражавање различитих визија света – појединачних и колективних – и обухватају важне слободе повезане са питањима идентитета” (HRC, Shaheed, 2010, paragraph 3).

---

²⁵ Између та два нивоа постоји корелација кад су основна људска права у питању, тј. каталог тих права признатих и заштићених на међународном нивоу и оних која су призната и заштићена на националном нивоу у демократским друштвима може се рећи да се у потпуности поклапају.

²⁶ Навели смо већ да је девастација бране Хидроелектране „Моравица” у Ивањици код грађана тог места створила утисак да је извршен атак на њихов идентитет и достојанство. Такође смо већ навели да је такав став, односно повезано третирање (културног) идентитета, људског достојанства и људских права када се говори о културном наслеђу (и његовом намерном уништавању) садржан у горе цитираној реченици из Унескове Декларације о намерном уништавању културног наслеђа из 2003. године. Навели смо и констатацију Кариме Бенун (изнету као неку врсту оправдања става да право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа представља део међународног права о људским правима), а та је констатација преузета од Фариде Шахид, која гласи: „Културно наслеђе повезано је са људским достојанством и идентитетом.” (HRC, Shaheed, 2011, paragraph 2)

Када је реч о идентитету, прецизније личном идентитету, он се у међународном праву људских права појављује као заштићена вредност сама по себи у члану 8. Конвенције о правима детета (1989), којим се државе потписнице обавезују на поштовање права детета на очување идентитета, а то право, по природи ствари, иако непрокламовано, има и одрастао човек.²⁷

С друге стране, јасно је да идентитет као вредност (пре свега у свом субјективном виду, који подразумева властити осећај и виђење неког лица којим идентитетским круговима припада, али и у објективном виду, који подразумева како већина других то види) и потреба његовог очувања, представља један од основа на којима се базира низ у међународном праву и националним правним системима загарантованих људских права. У таква права спадају нпр. слобода вероисповести, право на поштовање приватног и породичног живота, слобода изражавања, слобода удруживања, право на склапање брака, право на образовање, забрана дискриминације итд. Нека од загарантованих права, с друге стране, (попут рецимо права на правичан поступак или кажњавања само на основу закона итд.) нису повезана са идентитетом. Поштовање идентитета као вредности, и то оног вида идентитета који називамо културним идентитетом, један је од основа и за поштовање културних права, укључујући и право на учешће у културном животу загарантовано напред наведеним актима. А као што смо већ навели, право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа је елемент права на учешће у културном животу.

Према Ивон Дондерс, управо је субјективна димензија културног наслеђа и његова веза са културним идентитетом основ и оправдање за његову укупну правну заштиту, а под њу потпада и правна заштита базирана на људским правима:

²⁷ Члан 8. Конвенције о правима детета гласи:

„Члан 8.

1. Стране уговорнице се обавезују да поштују право детета на очување идентитета, укључујући држављанство, име и породичне односе у складу са законом, без незаконитог мешања.

2. У случајевима када је дете незаконито лишено неких или свих елемената свог идентитета, стране уговорнице ће обезбедити одговарајућу помоћ и заштиту како би му што пре био враћен идентитет.”

Овим чланом је загарантовано и заштићено право, и то право детета, на очување идентитета, при чему садржај и обухват појма идентитета није одређен и прецизиран, а примера ради наведени елементи идентитета (држављанство, име и породични односи) евидентно су изабрани као елементи код којих је незаконито мешање када су деца у питању најчешће. Међутим, јасно је да је обухват појма идентитета знатно шири. Како се, према члану 1. Конвенције, за потребе тог документа дететом сматра ”свако људско биће које није навршило осамнаест година живота, уколико се, по закону који се примењује на дете, пунолетство не стиче раније”, Конвенција о правима детета гарантује поштовање права на очување идентитета лицима која нису достигла наведени узраст. Међутим, било би бесмислено закључити да само због тога што не постоји међународноправни документ који би такође гарантовао право на очување идентитета лица која више нису деца, особа која је напунила осамнаест година (па чак и мање, ако је постала пунолетна по праву своје државе) и престала да буде дете у складу са Конвенцијом о правима детета престаје да има право на очување идентитета. Али остаје питање путева и механизма за заштиту таквог, у међународним документима непрокламованог и незагарантованог права.

„Важна карактеристика концепта културног наслеђа је његова веза са народима, заједницама и културним идентитетима. Културно наслеђе не само да има објективну димензију, већ је посебно важно због његове субјективне димензије, у смислу како га појединци и заједнице доживљавају као повезано са њиховим културним идентитетом и осећајем припадности заједници. Управо суштинска веза између културног наслеђа и културног идентитета појединаца, група и човечанства оправдава националну и међународну заштиту и очување културног наслеђа.” (Donders, 2020, str. 79–380)

Дина Шелтон наводи да је идентитет основ за постојање људских права уопште, и истиче, позивајући се и на друге ауторе, да је то посебно изражено код културних права:

„Концепт људских права нераскидиво је повезан са идентитетом: сматра се да сви појединци имају права управо због свог инхерентног и једнаког идентитета као људских бића.

...
... ‘(С)ве су особе врхунски заинтересоване за свој лични идентитет’ и ... право на културу потиче из овог интереса, јер је сваки појединац производ културе.” (Shelton, 2016, str. 1, 4)

Како идентитет може да буде лични и колективни (групни), при чему је код културног идентитета та колективна природа присутнија него у другим сферама (јер су културне особености најчешће оно што је заједничко појединим људским групама и заједницама и што их разликује и раздваја од других група и заједница), онда је и код људских права у чијој основи лежи и идентитет као вредност, поред индивидуалног карактера као доминантног у сваком случају (када се као титулар појављује појединац), више него код других категорија права присутан и колективни карактер (када се као титулар појављује група или заједница). Како је културно наслеђе најчешће резултат колективног ангажмана ранијих генерација, који је остављен каснијим генерацијама које га доживљавају као свој и желе да га сачувају за будуће генерације,²⁸ код права на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа је веома присутна и та колективна компонента, тако да се може рећи да титулари тих права могу бити како одређене друштвене групе и заједнице са заједничким културним одређењем, тако и појединци, припадници тих заједница.²⁹ Али нека културна

---

²⁸ Вилијам Логан констатује: „Наслеђе је резултат процеса селекције; вредности наслеђа су приписане, а не инхерентне.” (Logan, 2012, str. 6)

²⁹ У погледу индивидуалне или колективне природе права везаних за културно наслеђе, Ивон Дондерс наводи: „Може се поставити питање да ли су права везана за културно наслеђе индивидуална, колективна или групна права. Имајући у виду позадину и одлике културног наслеђа као фактора изградње културног идентитета заједница и нација, колективно право се чини најприкладнијим.” (Donders, 2020). А слично важи и за право на учешће у културном животу, управо због тога што је култура у основи колективни феномен:

„Члан 15 (1) (а) (МПЕСКП, прим. Б.М.Р) говори о правима ‘свих’ да учествују у културном животу, што би значило да је субјект овог права појединац. Међутим, учешће у културном животу има снажну колективну конотацију. Учешће у културном животу подразумева постојање културног живота повезаног са културном заједницом. Другим

добра велике вредности имају универзални значај, тако да се са њима могу идентификовати сви људи на свету, односно читаво човечанство (у питању је оно што називамо „светским културним наслеђем”).

Када је реч о достојанству, њему је у најзначајнијим међународним правним актима универзалног карактера из области људских права усвојеним након Другог светског рата дато веома важно, може се рећи једно од централних места.

Тако у преамбули Повеље УН између осталог стоји:

„Ми народи Уједињених нација изражавамо решеност
...
да поново потврдимо веру у основна права човека, у достојанство и вредност људске личности, у равноправност људи и жена и нација великих и малих,
...”

А у Универзалној декларацији о људским правима човека, пошто је у преамбули констатовано да је „...признавање урођеног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске породице темељ слободе, правде и мира у свету” и након позивања на наведену констатацију из преамбуле Повеље УН, у првој реченици у члану 1. је речено:

„Члан 1.

Сва људска бића рађају се слободна и једнака у достојанству и правима. ...”³⁰

Наведена реченица из члана 1. Универзалне декларације је посебно важна јер она „очигледно има за циљ да постави основ за детаљније одредбе које следе” (Beitz, 2013, стр. 266–267), и то свих одредби којима су прокламована поједина људска права, без обзира на то да ли се у тим одредбама налази позивање на људско достојанство.

Истраживања активности на изради текста Повеље УН и Универзалне декларације о правима човека указују на то да у почетним верзијама и једног и другог документа није било помена достојанства и мање-више је познато како је дошло до тога да цитиране одредбе које садрже овај термин буду унете у ове документе (Beitz, 2013, стр. 265–268). Ипак, не постоје трагови о томе који конкретно смисао су аутори наведених одредби придавали том појму, а у теорији постоје различита схватања о смислу, значају и домету позивања на достојанство у тим одредбама (в. нпр. McCrudden, 2008; Beitz, 2013; Steinmann, 2016; Valentini, 2017), која иду и до тврдње да „људско достојанство не додаје теорији људских права ништа сем фразе” (Kateb, 2011. нав. према Beitz, 2013, стр. 260.). С друге стране, Петер Лојпрехт констатује да је „основни принцип на којем се гради здање људских права ... једнако достојанство свих људских бића” (Leuprecht, 2006, стр. 552). Када се имају у виду различита схватања и различите тврдње, чини нам се веома исправном констатација Кристофера

речима, право на учешће у културном животу може се уживати само у контексту културног колективитета. Комитет за економска, социјална и културна права такође снажно промовише колективну димензију права на учешће у културном животу” (Donders, 2020, стр. 400).

³⁰ Универзална декларација и у члану 22. прокламује право свакога „на социјалну безбедност и право да остварује привредна, друштвена и културна права неопходна за своје достојанство и за слободан развој своје личности”, док је у члану 23. став 3. прокламовано право на правичну накнаду за рад која обезбеђује „егзистенцију која одговара људском достојанству”.

Мек Крадена да достојанство као појам „носи огромну количину садржаја, али различито садржаја за различите људе” (McCrudden, 2008, str. 678).

У ситуацији кад се научници споре око тога какво значење треба да има појам достојанства у теорији људских права, можда је најрационалније да потражимо значење из свакодневног говора³¹ и преуземо једну од дефиниција овог појма из *online* Кејмбричког речника, према којој достојанство означава „значај и вредност коју особа има, која чини да је други људи поштују или да она сама себе поштује.”³²

Што се тиче могућности да људско достојанство онако како је одређено у наведеним документима служи као основа свим загарантованим људским правима, Чарлс Беитз износи следеће виђење:

„Чини ми се још увек неухватљивом концепција ‘урођеног достојанства људске личности’ која би била довољно чврста да би изродила читав спектар људских права признатих у савременој међународној доктрини људских права. Покушај стварања такве концепције тежи ка „свеобухватном” појму који је тешко разликовати од општијих моралних схватања. У том погледу, склон сам да се сложим са ставом да позивање на људско достојанство у савременој култури људских права често служи углавном за скретање пажње на морална разматрања која су природније описана терминима који се не позивају на било какву дистинктивну и разумно утврђену идеју. Ово, наравно, не може умањити значај ових разматрања.” (Beitz, 2013, str. 288)

Међутим, кључни међународни документи универзалног карактера донети у циљу разраде и дизања на уговорни ниво оне основе која је постављена у Универзалној декларацији, Међународни пактови из 1966. године (Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима), у идентичним текстовима са почетка својих преамбула констатовали су да у њима прокламована и загарантована права проистичу из људског достојанства:

„Државе чланице овог пакта сматрајући да, према принципима израженим у Повељи Уједињених нација, признавање достојанства које је битно за све чланове људске породице и њихових једнаких и неотуђивих права, представља основу слободе, правде и мира у свету, увиђајући да ова права произилазе из достојанства неодвојивог од човекове личности,
...”

Након Међународних пактова и неких других докумената на универзалном или регионалном нивоу, као и судска пракса, стоје на становишту да људска права проистичу из људског достојанства.³³

---

³¹ Можемо да претпоставимо да аутори наведених одредби из Повеље и Универзалне декларације у којима се помиње достојанство нису имали у виду филозофска разматрања у погледу тог појма, већ његово редовно, уобичајено значење.

³² Cambridge English Dictionary, на интернет адреси: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dignity>, посећено 5. децембра 2020. године. Исти речник садржи и другу, субјективнију дефиницију појма достојанство, која није релевантна за нашу тему: „мирно, озбиљно и контролисано понашање због којег вас људи поштују”.

³³ У резолуцији Генералне скупштине УН 41/120 од 4. децембра 1986. године (UN General Assembly Resolution 41/120, "Setting International Standard in the Field of Human Rights", of 4 December 1986) насловљеној „Успостављање међународних стандарда на пољу људских

Сва наведена (а и она ненаведена) позивања на људско достојанство у међународним актима којима се штите људска права недвосмислено наводе на закључак попут оног који је изнео Кристофер Мек Краден, а према коме је „јасно да је идеја достојанства постала централни принцип организовања у идеји универзалних људских права.” (McCrudden, 2008, str. 675)

Веза достојанства и културе такође је евидентна и као таква је доста рано констатована у актима доношеним у оквиру система УН. Тако је још у члану I став 1. Декларације о начелима међународне културне сарадње коју је Генерална конференција Унеска усвојила 4. новембра 1966. године прокламовано да: „Свака култура има достојанство и вредност који морају да буду поштовани и очуван” (UNESCO Declaration of Principles of International Cultural Co-operation, 1966). А у напред поментутом Општем коментару 21 Комитета за економска, социјална и културна права, насловљеном „Право свакога да учествује у културном животу (члан 15. став 1. /а/ МПЕСКП)”, из новембра 2009. године, стоји: „Потпуна промоција и поштовање културних права од суштинске је важности за одржавање људског достојанства и позитивну социјалну интеракцију између појединаца и заједница у разноликом и мултикултурном свету.”³⁴ А да поновимо, право на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа саставни је део права на учешће у културном животу.

Коначно, да се још једном позовемо на Ивон Дондерс, која, говорећи о новијим међународноправним инструментима за заштиту културног наслеђа констатује да

права”, дате су смернице које би државе чланице и тела УН требало да имају на уму приликом развијања инструмената на пољу људских права. Према овим смерницама „такви инструменти треба, *inter alia*, ... да буду темељног карактера и произилазе из урођеног достојанства и вредности људске личности”.

У „Бечкој декларацији и Акционом програму” усвојеним 25. јуна 1993. на Светској конференцији о људским правима у Бечу (Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights, Vienna, 14–25 June 1993, UN Doc A/CONF 157/24) у преамбули је констатовано да Конференција „препознаје и потврђује да сва људска права произичу из достојанства и вредности својствене људској личности”.

У седмој од десет кључних тачака (принципа) Завршног акта из Хелсинкија (Final Act of the The Conference on Security and Co-operation in Europe, adopted in Helsinki on 1 August 1975) из 1975. године, насловљеној „Поштовање људских права и основних слобода, укључујући слободу мисли, савести, вероисповести или уверења”, између осталог стоји:

„Државе учеснице ће ... промовисати и подстицати ефикасно вршење грађанских, политичких, економских, социјалних, културних и других права и слобода које све произилазе из урођеног достојанства људске личности и од суштинског су значаја за њен слободан и потпун развој”

Иако се Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода не позив на људско достојанство, за разлику од наведених аката, став Европског суда за људска права је да је „сама суштина Конвенције поштовање људског достојанства и људске слободе.” (The European Court of Human Rights, Judgment of 29 April 2002, in case *Pretty v. United Kingdom*, application no. 2346/02, параграф 65)

³⁴ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General comment No. 21 – Right of everyone to take part in cultural life* (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), Document E/C.12/GC/21, adopted at the Forty-third session held on 2–20 November 2009, параграф 1.

„конвенције о наслеђу све више користе језик или се позивају на ‘права’ и све више заузимају приступ базиран на људским правима, повезујући културно наслеђе са идентитетом и људским достојанством и укључујући образовање, учешће и укључивање као важне елементе заштите наслеђа.” (Donders, 2020, str. 389)

Када се све наведено има у виду, јасно се намеће закључак да вредносни основ за третирање права на приступ културном наслеђу и на уживање културног наслеђа представљају идентитет и људско достојанство.

V – Закључак

Након 75 година од завршетка Другог светског рата и отпочињања изградње новог међународноправног поретка, након приближно једнако дугог периода изградње, с једне стране, система заштите људских права како на универзалном плану, у оквиру система УН, тако и на регионалном плану, укључујући и категорију културних права, тако и с друге стране, система заштите културног наслеђа, такође и на универзалном (пре свега у оквиру Унеска), тако и на регионалном плану, данас се налазимо у ситуацији да можемо да констатујемо да право на приступ и на уживање културног наслеђа представља људско право. Да бисмо до овога дошли било је потребно, с једне стране, да у оквиру наведеног система заштите људских права дође до посвећивања веће пажње културним правима, традиционално (деценијама) занемареним у односу на грађанска, политичка, економска и социјална права, а посебно да се истакне значај и разјасни смисао још у Универзалној декларацији о људским правима прокламованог права на учешће у културном животу. С друге стране, било је неопходно да се у систему заштите културног наслеђа промени приступ и да се, захваљујући појачаном интересовању за очување културне разноврсности и нематеријалног културног наслеђа, од искључивог интересовања за очување културних добара због њихове инхерентне вредности фокус пребаци на заштиту културног наслеђа због значаја који он има за заинтересоване друштвене групе и заједнице и за појединце као њихове припаднике, пре свега за њихов идентитет и људско достојанство.

Међутим, да би неко право било право у пуном смислу речи неопходно је да његов титулар (а ту је неопходно да се јасно зна ко је титулар, а ко није) може то право реално да ужива, да може да га истиче у односу на друге субјекте и да се позива на то право и тражи његово поштовање и заштиту пред надлежним органима на националном, а евентуално и на међународном нивоу. Када се ради о праву на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа, неопходно је да се још поради на остварењу ових услова.

Пре свега, природа међународноправних извора права заштите културног наслеђа је таква да не омогућава непосредно испуњење наведених захтева. О тој природи Ивон Дондерс (осврћући се на акте Унеска, али констатација важи и за друге акте из ове области) каже:

„Унескови уговори су класични међународни уговори у том смислу што углавном имају хоризонтални карактер као споразуми између држава који стварају међусобна права и обавезе. Њихове одредбе приморавају државе уговорнице да промовишу културну разноликост и штите културно наслеђе и предузимају мере за идентификацију и разграничење културног наслеђа. Конвенције немају вертикални

карактер који предвиђа материјална права појединаца и/или заједница на културно наслеђе. Овај међудржавни фокус такође се огледа у систему мониторинга ових конвенција, који је у потпуности у рукама држава.” (Donders, 2020, str. 353)

Осим наведеног, да би право на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа могло да се ефективно остварује, неопходно је да низ питања буду разјашњена, прецизирана и на одговарајући начин регулисана: 1. Ко су титулари тог права, 2. Шта може да буде предмет тог права, 3. Која овлашћења чине то право, 4. Које су обавезе држава (или других субјеката) везане за то право, 5. На који начин се може повредити то право и 6. Који правни путеви и средства постоје за заштиту тог права итд.

Да би наведена питања била разјашњена и прецизирана на одговарајући начин чини нам се да је неопходна легислативна интервенција било на међународном било на националном нивоу, а највероватније на оба нивоа. Таква интервенција значи позитиван ангажман држава било на изради и закључењу међународног споразума било на усвајању унутрашњих прописа, а највероватније и на једном и на другом плану.

И ту се срећемо са следећом бојазни коју је изразила Џенет Блејк:

„Међутим, снажна резерва државног суверенитета према одређивању националних политика у уговорима о културном наслеђу у великој мери ограничава меру у којој оне одиста могу да одражавају приступ базиран на људским правима. Право људских права је заправо аномалија у стварању међународног права утолико што је успевало да интервенише у домену нормално резервисаном за државни суверенитет.” (Blake, 2015, str. 273)

Чини нам се да тек предстоји борба за потпуно прихватање, адекватно регулисање и примену у пракси права на приступ културном наслеђу и уживање културног наслеђа као људског права.

Branko M. Rakić¹
University in Belgrade, Faculty of Law,
Department of International Law & International Relations
Belgrade (Serbia)

CULTURAL HERITAGE – RIGHT, IDENTITY AND DIGNITY

– Right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right –²

(Translation In Extenso)

Abstract: In international human rights law established after World War Two, one of cultural rights that has been traditionally most neglected out of five categories of human rights (civil, political, economic, social and cultural rights), is the right to participation in cultural life, while its segment, by the nature of things, is also the right of access to and enjoyment of cultural heritage. Although international human rights law thus establishes the basis for treating the right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right, international acts dealing with the matters of cultural heritage protection have had a long-prevailing approach in which cultural goods were protected because of their inherent value. It was only recently, with the emerging needs and interests in respect of the safeguarding of cultural diversity and protection of intangible cultural heritage, that the emphasis began to be placed on the relationship, including the legal one, between cultural heritage and human communities, groups and individuals with a special subjective attitude towards it. That is how the human-rights based system of cultural heritage protection was gradually established and the segment of international law dealing with human rights was brought closer to the segment dealing with cultural heritage. In order to consider a right as a human right, apart from the will of law-makers to be like that, it also requires the existence of certain values which constitute the basis for it and which should be safeguarded through the protection of that human right. An understanding deriving from a series of international legal acts and being widespread in theory is that, when it comes to cultural rights, including the right of access to and enjoyment of cultural heritage, such basis is constituted by identity, first of all cultural identity, and human dignity. Therefore, although the foundation is laid for the right of access to and enjoyment of cultural heritage to be treated as a human right, it is necessary to clarify and elaborate, at the legal level, a number of questions which should ensure effective enjoyment of this right. The task is in the hands of states, either as participants in the adoption of international law acts or as national law-makers,

---

¹ branko@ius.bg.ac.rs

² This paper is a contribution to the 2020 project “Identity Transformation of Serbia” conducted by the Faculty of Law, the University in Belgrade.

so the question remains open as to the nature of their attitude to further development of the human-rights based system of cultural heritage protection.

Keywords: cultural heritage, human rights, cultural rights, access, enjoyment, identity, dignity

I - Introduction

It is characteristic of a civilized man to feel offended because of degradation and devastation of a cultural good or because of any other form of denial of the possibility of enjoyment in it. If it is a cultural good or cultural practice which we tend to feel as close to ourselves or ours on some basis, the feeling of being offended is more profound and often experienced as an assault on personal or collective identity and dignity of the given person or group. The feeling of frustration is particularly strong if those persons do not adequate legal mechanism at their disposal that would remove the state they are affected by and, unfortunately, there are, as a rule, no efficient mechanisms of that type either at the international level or in respective national laws.

The author of this text and some of his fellow citizens had such subjective experience in 2011 when the dam of the Hydroelectric Power Plant “Moravica” in Ivanjica, which is a protected cultural good.³ We found ourselves in a situation where we had a clear feeling and awareness of a right being infringed, at individual and collective levels, as well as that the right and ways of its protection were not stipulated in the applicable regulations.

Moreover, we found ourselves both objectively and according to the subjective feeling, in a situation which is described in UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage from 2003 as follows:

“... cultural heritage is an important component of the cultural identity of communities, groups and individuals, and of social cohesion, so that its intentional destruction may have adverse consequences on human dignity and human rights” (UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, 2003, Preamble).

---

³ Hydroelectric Power Plant “Moravica”, which is situated on the homonymous river in the very centre of Ivanjica, was constructed and put into operation in 1911, as one of the first hydroelectric power plants in Serbia (the seventh one, to be precise). Its construction was financed by businessmen from Ivanjica. According to the Decision No. 633-2/83 of 8th July 1983, the Hydroelectric Power Plant “Moravica” was placed under protection as an immovable cultural good and it makes integral part of “The Old Bazaar in Ivanjica”, a spatial cultural-historical whole of great importance, recorded in the Central Register of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Kraljevo under number PKIC 20/ 29 October 1990. The Hydroelectric Power Plant “Moravica” is taken care of by Public Enterprise “Elektroprivreda Srbije”. Siemens generator of 260KS, which was used by the Hydroelectric Power Plant “Moravica”, is still in operation today, while a stone and concrete dam, 9 m high and 16 m wide, was added on to the natural cascade on the river in 1936. The dam with the waterfall, perfectly fitted into the rocky and wooded bank of the river whose bed is quite deep, became a symbol of the town of Ivanjica, appearing in almost all postcards, souvenirs and practically in all places where the town is visually represented. The residents of Ivanjica also find the dam important because on the small lake formed above there was the most significant and popular beach on the Moravica River, called “Naper”, existing for decades. Overall, the residents of Ivanjica have built a special emotional relationship to this landmark of their small town (Marković, Protić, 2012).

Therefore, the above-described elements we recognized intuitively had already been recognized at the level of international documents.

At the time of the devastation of the Hydroelectric Power Plant “Moravica”, the United Nations were dealing with an important conceptual question and determination at this level of cultural heritage protection, namely the adoption of a democratic concept of cultural heritage and its protection. This approach means that cultural heritage and its protection, primarily access to cultural heritage and its enjoyment, are the questions from the sphere of human rights, which means that they must not be the concern and subject of dealing only of government institutions and social elite, but they must also be the subject of broader social interests of individuals and social groups. Such approach is expressed in the conclusions of the UN independent expert in the field of cultural rights, Farida Shaheed, in her report of 21st March 2011, submitted to the UN Human Rights Council in line with its Resolution 10/23. The most important conclusions of the report are as follows:

“78. The right of access to and enjoyment of cultural heritage forms part of international human rights law, finding its legal basis, in particular, in the right to take part in cultural life, the right of members of minorities to enjoy their own culture, and the right of indigenous peoples to self-determination and to maintain, control, protect and develop cultural heritage. Other human rights must also be taken into consideration, in particular the rights to freedom of expression, freedom of belief and religion, the right to information and the right to education.

79. The right of access to and enjoyment of cultural heritage includes the right of individuals and communities to, *inter alia*, know, understand, enter, visit, make use of, maintain, exchange and develop cultural heritage, as well as to benefit from the cultural heritage and the creation of others. It also includes the right to participate in the identification, interpretation and development of cultural heritage, as well as to the design and implementation of preservation/safeguard policies and programmes. However, varying degrees of access and enjoyment may be recognized, taking into consideration the diverse interests of individuals and communities depending on their relationship to specific cultural heritages.” (HRC, 2011, Paragraphs 78, 79)

In this report Farida Shaheed only articulates more precisely something that has penetrated with time into the system of cultural heritage protection, and that is the treatment and understanding of respect and cultural heritage protection as a segment of respect and protection of cultural rights of certain subjects. Since protection of cultural rights is not a novelty in the system of human rights protection, in particular the one established internationally after World War Two and the foundation of the United Nations Organization.

II - International legal acts and the legal basis for considering access to and enjoyment of cultural heritage as a human right

Two groups of international legal acts are relevant for establishing the basis according to which access to and enjoyment of cultural heritage would be considered a human right: on the one hand, the acts dealing with human rights protection and, on the other hand, the acts dealing with cultural heritage protection. Approaches and solutions from these two series of acts coming closer and encountering one another created the basis for considering access to and enjoyment of cultural heritage as a human right.

1. Legal basis in international acts in the field of human rights protection

International acts from the field of human rights protection do not deal with cultural heritage protection and protection of the rights of individuals and group regarding specifically cultural heritage in an explicit manner, but implicitly, by protecting a certain number of human rights from the category of cultural rights.⁴

The central right in the sphere of cultural rights of importance to cultural heritage is (although it is not explicitly determined as a human right in international documents) the right of access to and enjoyment of cultural heritage, which is the topic of this paper. According to a group of authors, observing things in the context of the situation when the above-mentioned right was violated, “if people have no access to or are unable to enjoy their heritage, then clearly the questions of cultural rights as a branch of human rights arise” (Ekern, Logan, Sauge, Sinding-Larsen, 2012, p. 214). Moreover,

---

⁴ Cultural rights can be defined as follows:

“Cultural rights protect the rights for each person, individually and in community with others, as well as groups of people, to develop and express their humanity, their world view and the meanings they give to their existence and their development through, *inter alia*, values, beliefs, convictions, languages, knowledge and the arts, institutions and ways of life. They may also be considered as protecting access to cultural heritage and resources that allow such identification and development processes to take place” (HRC, 2010, Paragraph 9).

This is the first report prepared by Farida Shaheed in the function of the independent expert on cultural rights, preceding by one year her report referring to the right of access to and enjoyment of cultural heritage. The aim of this first report is to determine “the scope and content of cultural rights” for the purpose of specifying the framework of her mandate.

When it comes to cultural rights, it may be said that it is a category of the rights that has been in the background from the very beginning of the development of the human rights system after World War Two in relation to the remaining four categories of human rights (civil, political, economic and social). It can also be seen from the fact that they are in the last place in the most relevant documents of universal character (Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights, Article 15 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights). Although Helaine Silverman and D. Fairchild Ruggles state that “clearly since 1948 there has been an increasing interest in the UN and the organizations at the national level in the field of the cultural dimension of human rights” (Silverman and Fairchild Ruggles, 2007, p. 6), it seems that Atanasios Yupsanis is right to a greater extent when claiming that more attention has been dedicated to the remaining four categories of human rights for decades, and only since 1990s there has been an increased interest in cultural rights.

“Although economic and social rights have been generally ignored by many countries, this is particularly true for cultural rights, which have literally been forgotten for decades in both the theory and the practice of states and international organisations alike. Cultural rights escaped international notice for the whole Cold War period, as the liberal democracies were focusing upon civil and political rights, and the countries of the eastern bloc were concentrating upon economic and social rights. ... By the early ‘90s, however, this situation was beginning to change, as the ideas that respect for and effective protection of *inter alia* cultural rights in their broad sense are a constituent element of democratic society, an indispensable precondition for human dignity, and constitute a necessary precondition for peace and stability at national, regional, and global level.” (Yupsanis, 2010, pp. 208–209).

of importance to the safeguarding of cultural heritage and exercise of the right of access to and enjoyment of cultural heritage are also freedom of expression, the right to education, freedom of belief and religion, the right to self-determination of indigenous/autochthonous peoples etc.

The right of access to and enjoyment of cultural heritage has its foundation first of all in the provisions of international documents in the field of human rights protection, which guarantee the right of individuals to participate in the cultural life of the community. The most important provisions at the level of proclaiming the right to participate in the cultural life are the pertaining ones in the Universal Declaration of Human Rights (1948, hereinafter: UDHR) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966, hereinafter: ICESCR)⁵.

After proclaiming in Article 22 that “Everyone, as a member of society, has the right ... to realization ... of the cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality, through national effort and international cooperation and in accordance with the organization and resources of each State”, in Article 27, Paragraph 1, UDHR stipulates the following:

“Article 27

1. Everyone has the right freely to participate in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to share in scientific advancement and its benefits. ...”

In Article 15, Paragraph 1, Items a) and b), ICESCR from 1966 stipulates the following:

“Article 15

1. The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone:

- a) To take part in cultural life;
- b) To enjoy the benefits of scientific progress and its applications...”

In the above-listed provisions, the proclaimed right of everyone “to (freely) participate in the cultural life (of the community)”, also includes, by the nature of things, the right of access to and enjoyment of cultural heritage, although it is much broader than it, and since some scientific and technical achievements make part of cultural heritage of technical character, cultural heritage is also subject to the provisions proclaiming and guaranteeing the right of everyone “to share in scientific advancement and its benefits”, i.e. “to enjoy the benefits of scientific progress and its applications”. The fact that the right of everyone “to enjoy the arts”, as proclaimed in Article 27, Paragraph 1 of UDHR, is not mentioned in Article 15 of ICESCR, has no particular relevance because enjoyment in the arts definitely makes integral part of the right to participation in the cultural life.

Apart from the right of “everyone” to participate in the cultural life, as proclaimed and guaranteed in the above-listed acts, international documents or provisions of international documents aimed at preventing racial discrimination (discrimination based on race, colour

---

⁵ SFRY ratified the Covenant in July 1971 (“Official Gazette of the SFRY – International Contracts”, No. 7/71).

or national or ethnic background) or protecting certain categories or groups of people, also guarantee the right to participation in the cultural life, within the scope of their application.⁶

As stated before, it is evident and goes without saying that “the right of everyone to participate in the cultural life” does not only include “everyone’s right of access to and enjoyment of cultural heritage”, but it also has one of the central places in it. Therefore, William Logan states: “Articles 22, 27 ... of the Universal Declaration of Human Rights (1948) recognize the questions of cultural heritage as human rights” (Logan, 2007, p. 44). This is also confirmed by the General Comment 21, entitled “Right of everyone to take part in cultural life” (Article 15, Paragraph 1 /a/ of ICESCR), adopted by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights at its session in November 2009 and submitted to the United Nations Economic and Social Council (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009).⁷

---

⁶ That is the case with, for example, Article 5, Item e) vi) of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination regarding the prevention of racial discrimination, with Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights regarding the rights of minorities, with Article 13, Item c) of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, with Article 31, Paragraph 2 of the Convention on the Rights of the Child, with Article 30, Paragraph 1 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, with Article 43, Paragraph 1, Item g) of the International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, as well as a series of provisions from the acts of the so-called “soft law”.

⁷ First of all, when determining the concept of cultural life in this document, the Committee defines culture by stating that it

“encompasses, *inter alia*, ways of life, language, oral and written literature, music and songs, non-verbal communication, religion or belief systems, rites and ceremonies, sport and games, methods of production or technology, natural and man-made environments, food, clothing and shelter and the arts, customs and traditions through which individuals, groups of individuals and communities express their humanity and the meaning they give to their existence, and build their world view representing their encounter with the external forces affecting their lives” (Paragraph 13).

Although the term cultural heritage is not used here, many elements of both material and non-material cultural heritage are listed. Defining the term “to participate/take part in” in this document and breaking it into “participation in”, “access” and “contribution” to cultural life, the Committee among the elements of “access” also includes “benefit from the cultural heritage” (Paragraphs 14–15). Speaking about the duties of the state in relation to respect for the right of everyone to participate in the cultural life, the Committee lists the obligation of ensuring “respect for the rights of everyone, individually, in association with others, or within a community or group, ... to have access to their own cultural and linguistic heritage and to that of others” (Paragraph 49, Item d). In order to ensure respect for the right of everyone to participate in the cultural life, the Committee states that the state parties are obliged

“to respect and protect cultural heritage in all its forms, in times of war and peace, and natural disasters; cultural heritage must be preserved, developed, enriched and transmitted to future generations as a record of human experience and aspirations, in order to encourage creativity in all its diversity and to inspire a genuine dialogue between cultures. Such obligations include the care, preservation and restoration of historical sites, monuments, works of art and literary works, among others.” (Paragraph 50, Item a)

Therefore, when taking into consideration the quoted provisions of international documents from the sphere of human rights and the interpretation of the most relevant one for our topic, i.e. Article 15, Paragraph 1 /a/ of ICESCR, provided by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights in the General Comment No. 21, it is evident that in the segment of international law dealing with human rights protection there is a clear basis for treating access to cultural heritage and enjoyment of cultural heritage as integral part of the guaranteed human rights. That basis has been established from the very beginning of the development of the system of human rights protection after World War Two. However, in order to make the listed proclamations operational and effective, it is necessary to elaborate them in international acts dealing specifically with cultural heritage and its safeguarding, as well as in corresponding national regulations.

2. Legal basis in international acts in the sphere of cultural heritage safeguarding

Farida Shaheed, the UN independent expert in the field of cultural rights, in the above-mentioned Report of 21st March 2011 points to the necessity of respecting everyone's right of access to cultural heritage and protection of cultural heritage for the purpose of its safeguarding:

“Considering access to and enjoyment of cultural heritage as a human right is a necessary and complementary approach to the preservation/safeguard of cultural heritage. Beyond preserving/safeguarding an object or a manifestation in itself, it obliges one to take into account the rights of individuals and communities in relation to such object or manifestation and, in particular, to connect cultural heritage with its source of production” (HRC, 2011, Paragraph 2).

Such state of affairs, as completely evident, should have a logical consequence in permanent and clear presence of the human rights-based approach in the system of cultural heritage protection at the international level (as well as in national systems of cultural heritage protection). However, the international system of cultural heritage protection was for a long time almost exclusively the system of “preservation/safeguard of an object or manifestation” (in a long period, mostly of an object, but not of a manifestation as well). Relatively recently that system started to include and accept as established “taking into account the rights of individuals, groups and communities regarding such object or manifestation”,

---

In the previous quote, the emphasis is laid mostly on material cultural heritage, but in the General Comment No. 21, the Committee also lists the following obligation of the states:

“in implementing the right enshrined in article 15, paragraph 1 (a), of the Covenant, should go beyond the material aspects of culture (such as museums, libraries, theatres, cinemas, monuments and heritage sites) and adopt policies, programmes and proactive measures that also promote effective access by all to intangible cultural goods (such as language, knowledge and traditions)” (Paragraph 70). In the end, the Committee particularly emphasizes the obligation of respecting and protecting the rights of minorities and indigenous groups and their members to preserve their cultural heritage, access to that heritage and enjoyment in that heritage, as well as the adequate right of all the most disadvantaged and marginalized individuals and groups (Paragraphs 25–39).

i.e. the human-rights based approach to cultural heritage safeguarding. This is what Yvonne Donders says about that breakthrough:

“In the past few years ... there is a stronger relationship between cultural heritage and human rights. There seems to be visible progress in international law from the protection of cultural heritage as such, based on its historical value to humanity, its uniqueness and non-renewable character, towards the protection of cultural heritage as a key value to peoples and individuals in relation to (re)building their cultural identity.” (Donders, 2020, p. 380)

However, it cannot be said even today that the human rights-based approach is sufficiently articulated in the sphere of cultural heritage protection.⁸

This breakthrough of human rights in international cultural heritage law actually called for the change in the understanding of the very essence and meaning of cultural heritage. Namely, earlier it was believed that cultural heritage deserves protection due to its inner value (artistic, aesthetic, historical, technical etc.), i.e. that the possession of that value is what makes cultural heritage be cultural heritage and makes it worthy of care and safeguarding. Nevertheless, the approach has evolved from the objective to the subjective one lately, so that the determining element of the very concept of cultural heritage is the existence of individuals and communities which have a certain subjective relationship to the given material or non-material phenomena, i.e. experience them as their own, identify with them and want to preserve them for future generations. Such determination of cultural heritage has a dynamic dimension because the given values are inherited from the past and they are the subject of today's experience and aspiration to preserve them for the future.

In the given report Farida Shaheed determines cultural heritage starting from that very dynamic and subjective concept. She determines the dynamic aspect of cultural heritage in the following manner:

“The concept of heritage reflects the dynamic character of something that has been developed, built or created, interpreted and re-interpreted in history, and transmitted from generation to generation. Cultural heritage links the past, the present and the future as it encompasses things inherited from the past that are considered to be of such value or significance today, that individuals and communities want to transmit them to future generations.” (HRC, 2011, Paragraph 5).

This is how Farida Shaheed determines the subjective aspect of the concept of cultural heritage, connecting it to the dynamic one it is inseparable from:

---

⁸ Therefore, Janet Blake states that not even today, despite the progress in the recent period of time, human rights law is not sufficiently included in cultural heritage law:

“... international cultural heritage law does not fully respond to the human rights demands, despite the attempts in the past few years to direct international contracts in the field of cultural heritage protection more towards human rights. One of the key elements in this process was greater inclusion of cultural communities in various aspects of management, conservation and preservation including, to a large extent, identification of what should be treated as heritage. This participatory approach may be truly understood as one of the key instruments for the democratization of the relationship to heritage in practice which, taking into account the fundamental role of democracy in modern human rights regimes, is the essential basis for the human rights-based approach to managing and safeguarding of heritage.” (Blake, 2015, p. 273)

“...Therefore, to speak of cultural heritage in the context of human rights entails taking into consideration the multiple heritages through which individuals and communities express their humanity, give meaning to their existence, build their worldviews and represent their encounter with the external forces affecting their lives. Cultural heritage is to be understood as resources enabling the cultural identification and development processes of individuals and communities which they, implicitly or explicitly, wish to transmit to future generations.” (HRC, 2011, Paragraph 6)

This change in the approach to the concept of cultural heritage and its definition in international cultural heritage law, and its treatment in the context of human rights, was not actually the expression of an attempt to introduce in international acts from the sphere of cultural heritage protection the term and elaboration of what has already been stipulated in the listed acts from the sphere of human rights protection in a more general manner, in the form of the right to participation in the cultural life. This change is mainly the result of the fact that international cultural heritage law began extending the scope of its interest further to the safeguarding of cultural diversity and intangible cultural heritage (Blake, 2015, p. 273), where the given subjective component is much more present and visible than in the safeguarding of material cultural goods, where the objective component, immanent to their material nature, is more dominant and visible, because the safeguarding of cultural diversity actually entails the protection of materialized or non-materialized expressions of culture and spirituality of different social groups and communities, as well as their members. That is why cultural diversities are in the focus of the group and community, which are by the nature of things determined according to their own heritage, at the same time, also by the nature of things, deviating from the corresponding heritage of other groups and communities, which might expand and thus suppress and eradicate their heritage. Therefore, this subjective element of groups and communities to their cultural heritages is basically in the focus of the system of cultural diversity protection as well. And where the relationship of groups and communities and their members to cultural heritage is included, there is also the right of those groups, communities and individuals towards others regarding that heritage, including the human right of access to and enjoyment in cultural heritage. It is a similar case with intangible cultural heritage as well. Having in mind its intangible nature, it is, by the nature of things, although it may have its materialized expression and result, inevitably related to individuals, groups and communities, which are its creators and bearers, and in whose spirit and expressive abilities it is incorporated. So, while tangible cultural heritage can exist and survive without the presence of individuals, groups and communities that created it (which is particularly evident in material traces of the existence of peoples and groups that no longer exist), intangible heritage as a rule entails people who will bear it in themselves, show it to others and transmit it to others and who will, by the nature of things, be subjectively attached to it. Once again, where there is a relationship of people to spiritual values they experience as their own and relationships among people regarding those values that represent intangible cultural heritage, we enter the sphere of law, and even the sphere of human rights, primarily of the rights of access to and enjoyment of such cultural heritage of the people in question.⁹

---

⁹ In her 2011 Report, Farida Shaheed particularly points to the above-mentioned connection of the breakthrough of the human rights aspect in international cultural heritage law by including intangible cultural heritage in the sphere of international legal protection, which is a recent-date

Without aspiring to point to all the places in the documents regarding cultural heritage protection, particularly those from the sphere of the so-called “soft law” which are quite numerous, here we point to the need for cherishing the relationship of individuals, groups and communities to cultural heritage they experience as their own, as well as to the fact that such subjective relationship constitutes the basis for treating the right of access to that heritage and its enjoyment by those individuals, groups and communities as their human right. We will mention some of the major international documents which express and articulate the human-rights based approach to the safeguarding of cultural heritage. Those documents primarily belong to two groups, as we have already said – those dealing with the question of preserving cultural diversity (first of all, the Universal Declaration on Cultural Diversity from 2001¹⁰ and UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions from 2005¹¹)¹², and those dealing with the

---

phenomenon. Listing some of the most important international instruments for cultural heritage protection and pointing to the absence of the human rights dimension in them, she states the shift in the past few years from “preserving/safeguarding cultural heritage as such, based on its outstanding value for humanity, to the protection of cultural heritage as being of crucial value for individuals and communities in relation to their cultural identity”, she notes:

“In particular, the addition of intangible heritage as a cultural object to be safeguarded has been instrumental to the increased emphasis on the link between cultural heritage and cultural identity. At the same time, the “deep-seated interdependence” between intangible and tangible heritage is increasingly being taken into consideration. Generally speaking, the more recent the instrument, the stronger the link with rights of individuals and communities.” (HRC, 2011, Paragraph 20).

William Logan and a group of authors explain this phenomenon as follows:

“... Turning in the direction of recognizing intangible forms of heritage – the likelihood increases that the questions of human rights will be initiated... because essentially we deal with ‘the living heritage embodied in people.’” (Ekern, Logan, Sauge, Sinding-Larsen, 2012, p. 214)

¹⁰ UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity, 2nd November 2001, Article 1

¹¹ Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, adopted in Paris, 20th October 2005

¹² The Universal Declaration on Cultural Diversity, adopted by the UNESCO General Conference on 2nd November 2001, in addition to the statement from Article 1 that cultural diversity is “the common heritage of humanity and should be recognized and affirmed for the benefit of present and future generations”, in Article 7, entitled “Cultural Heritage as the Well of Creativity”, also stipulates that “creation ... draws on the roots of cultural tradition, but flourishes in contact with other cultures”, and “for this reason, heritage in all its forms must be preserved, enhanced and handed on to future generations as a record of human experience and aspirations, so as to foster creativity in all its diversity and to inspire genuine dialogue among cultures”. The Declaration also contains a chapter entitled “Cultural Diversity and Human Rights” (Articles 4–6), and its beginning, in Article 4, entitled “Human Rights as Guarantees of Cultural Diversity”, states that “the defence of cultural diversity is an ethical imperative, inseparable from respect for human dignity” which “implies a commitment to human rights and fundamental freedoms, in particular the rights of persons belonging to minorities and those of indigenous peoples”.

UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions from 2005, pointing in its Preamble to “the importance of cultural diversity for the full realization of human rights and fundamental freedoms proclaimed in the Universal

protection of intangible cultural heritage (first of all, UNESCO Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore dating back to 1989¹³, and the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage from 2003¹⁴)¹⁵, whereas particularly in the second group there has been a more prominent breakthrough regarding

---

Declaration of Human Rights and other universally recognized instruments”, in Article 2 lists as the first of the “Guiding Principles” the “principle of respect for human rights and fundamental freedoms”, which has two aspects. According to the first aspect, “cultural diversity can be protected and promoted only if human rights and fundamental freedoms, such as freedom of expression, information and communication, as well as the ability of individuals to choose cultural expressions, are guaranteed”, while according to the second one, “No one may invoke the provisions of this Convention in order to infringe human rights and fundamental freedoms as enshrined in the Universal Declaration of Human Rights or guaranteed by international law, or to limit the scope thereof”.

¹³ Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, 15th November 1989.

¹⁴ Convention for the Safeguarding the Intangible Cultural Heritage, adopted on the 17th October 2003, at the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting held in Paris, from 29th September to 17th October 2003, at its 32nd session.

¹⁵ The Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, adopted by the UNESCO General Conference on 15th November 1989, emphasizes that the UNESCO Member States “guarantee the right of access of various cultural communities to their own folklore by supporting their work in the fields of documentation, archiving, research, etc., as well as in the practice of traditions”. Of special significance in this respect is the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, adopted in Paris on 17th October 2003. The Preamble of this Convention emphasizes that the State Members recognize that “communities, in particular indigenous communities, groups and, in some cases, individuals, play an important role in the production, safeguarding, maintenance and re-creation of the intangible cultural heritage, thus helping to enrich cultural diversity and human creativity”, while the purposes of the Convention listed in Article 1, immediately after “safeguarding the intangible cultural heritage”, include “ensuring respect for the intangible cultural heritage of the communities, groups and individuals concerned”. The definition of intangible cultural heritage from Article 2 of the Convention states that the concept

“means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage” and “is transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity”.

Of particular relevance to our topic is Article 15 of this Convention, entitled “Participation of Communities, Groups and Individuals, according to which:

“Within the framework of its safeguarding activities of the intangible cultural heritage, each State Party shall endeavour to ensure the widest possible participation of communities, groups and, where appropriate, individuals that create, maintain and transmit such heritage, and to involve them actively in its management.”

This obligation was further elaborated and specified in the operational guidelines for the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, pursuant to Article 7.

the human-rights based concept of cultural heritage protection – but this approach is also expressed in more recent documents primarily dealing with tangible cultural heritage.¹⁶

The breakthrough of the idea of increased involvement of individuals, groups and communities in the activities of safeguarding cultural heritage they experience as their own and want to preserve it and transmit to future generations, which was brought about by the essential inclusion of cultural heritage protection and care for the safeguarding of intangible cultural heritage and cultural diversity in international law, is also accompanied by the involvement, to a certain extent, of interested communities in the system of application of some of the acts from the previous period, when the attempt to safeguard cultural heritage, particularly that of tangible nature, was motivated by the value of that heritage as such.¹⁷

---

¹⁶ We have already quoted UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage from 2003, according to which cultural heritage is “an important component of the cultural identity of communities, groups and individuals”, “so that its intentional destruction may have adverse consequences on human dignity and human rights”.

¹⁷ In that respect, the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage from 1972 (“Official Gazette of the SFRY”, No. 56/74/) only stipulates that, to ensure that effective and active measures are taken for the protection, conservation and presentation of the cultural and natural heritage, the State Parties should, first of all, adopt a general policy or give the cultural and natural heritage a function in the life of the community (Article 5, Item a) of the Convention); by all appropriate means, and in particular by educational and information programmes, the States Parties will strengthen appreciation and respect by their peoples of the cultural and natural heritage defined in this Convention and keep the public informed of the dangers threatening this heritage and of the activities carried on in pursuance of this Convention (Article 27 of the Convention). This, in fact, does not constitute appreciation and meeting a need or respect of the rights of individuals, groups and communities to active engagement in the protection of cultural heritage towards which they have an appropriate subjective relationship, but popularization of cultural and natural heritage of world importance and their encouragement to respect such heritage. However, in the acts adopted in 2007 and 2008 regarding the implementation of the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage stipulate for the first time active engagement of the interested communities in the protection of those elements of world cultural and natural heritage they experience as their own and want to participate in its safeguarding and transmitting to future generations. Namely, while at its 26th session held in Budapest in 2002 the World Heritage Committee adopted four strategic objectives for the implementation of the Convention, called “*four Cs*” (Credibility, Conservation, Capacity-building and Communication), at its 31st session held in Christchurch, New Zealand, in 2007, at the proposal of the host country, it added the *fifth C* (Community) into its Strategic Objectives. This addition of the *fifth C* to the Strategic Objectives for the implementation of the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage was justified in the following manner:

“...identification, management and successful conservation of heritage must be done, where possible, with the meaningful involvement of human communities, and the reconciliation of conflicting interests where necessary. It should not be done against the interests, or with the exclusion or omission of local communities.” (World Heritage Committee, Thirty first Session, 2007, Proposal for a ‘Fifth C’ to be added to the Strategic Objectives, WHC-07/31.COM/13B, p. 2).

This document defines the concept of “community” as follows:

“For the purposes of this paper, ‘communities’ involves all forms of non-State actors. That is, from the smallest groups of citizens, in whichever form they manifest themselves. They may range

The breakthrough of the requests for the participation of interested groups and communities and their members in adequate activities related to cultural heritage, which ensued in universal international documents in the sphere of cultural heritage safeguarding, primarily those adopted within UNESCO, was also accompanied by the corresponding breakthrough within regional documents from the same sphere.¹⁸ Of particular importance

---

from groupings of peoples as indigenous, traditional and/or local peoples. They may be presented as, *inter alia*, community groups, tribes, nongovernmental organizations, private enterprise and/or local authorities. The defining characteristic of communities, in this setting, is what they possess. They all possess a direct connection, with relevant interests, to individual sites and often they have a connection that has endured over time. Typically, these communities share a close proximity with the sites in question. These peoples and/or entities are not necessarily directly representing official State positions, and may actually be in dissent from official positions”.

This approach is also expressed in the Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention, adopted by the World Heritage Committee in January 2008, where in the part entitled “Partners in the Protection of World Heritage”, *inter alia*, it is written:

“Partners in the protection and conservation of world heritage can be those individuals and other stakeholders, especially local communities, governmental, nongovernmental and private organizations and owners who have an interest and involvement in the conservation and management of a world heritage property” (*World Heritage Committee, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC. 08/01, January 2008, Paragraph 40).

It may be rightfully concluded that the meaning of the above-listed requests for greater involvement of “communities” in the activities directed at the achievement of the objectives of the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage is mainly that they can substantially contribute to the protection and safeguarding of the heritage in question. However, in the chapter entitled “The Reasons Why Communities Matter”, this document in which the fifth C was proposed to be introduced in the Strategic Objectives for the implementation of the Convention first quotes the statement by Koïchiro Matsuura, the Chairperson of the World Heritage Committee (at that moment still the future Director General of UNESCO) from the 22nd session of the Committee held in Kyoto in 1998, regarding the importance of the participation of communities to efficient protection and safeguarding of world heritage. (The statement goes as follows: “Without the understanding and support of the public at large, without the respect and daily care of the local communities, which are the true custodians of world heritage, no amount of funds or army of experts will suffice in protecting the sites.”). The document then indicates that by including communities in the activities for the implementation of the Convention some other social requests are met, including the requests for the respect of human rights:

“There are many reasons why communities must be clearly linked to the conservation of heritage. Some of these reasons are not directly connected with the conservation of heritage, but rather pertain to understandings of what is understood by the ideal of human rights, social development and/or basic ideals of citizenship. ... It is important to note that the importance of community involvement is not limited to conservation consideration” (World Heritage Committee, Thirty first Session, 2007, Proposal for a ‘Fifth C’ to be added to the Strategic Objectives, WHC-07/31.COM/13B, p. 3).

¹⁸ In the above-mentioned report, Farida Shaheed lists instruments and initiatives from other continents where there was such a breakthrough. Those include the Charter for African Cultural Renaissance from 2006 (Preamble), inspired, according to Farida Shaheed, by the African Charter on Human and Peoples’ Rights from 1989 (Article 22.1), ASEAN Declaration on Cultural Heritage from 2000 (Preamble), as well as the Model Law for the Protection of Traditional Knowledge and

among them is the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, adopted in Faro, Portugal, in 2005, to which the Republic of Serbia is signatory too.¹⁹

Expressions of Culture (in particular Articles 7 and 14), prepared by the Pacific Forum Secretariat – Shaheed, pp. 10–11

¹⁹ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro, 27th October 2005 The Law on the Ratification of the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society was published in the “Official Gazette of the Republic of Serbia – International Contracts”, No. 1 of 21st May 2010.

This Convention, being the act from the set of those dealing with cultural heritage itself, in the Preamble makes a bridge towards the acts from the sphere of human rights and, in the first place, the right to participation in the cultural life, emphasizing that the member states, signatories to the Convention, are:

“Recognising that every person has a right to engage with the cultural heritage of their choice, while respecting the rights and freedoms of others, as an aspect of the right freely to participate in cultural life enshrined in the United Nations Universal Declaration of Human Rights (1948) and guaranteed by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)”

Moreover, they are:

“Convinced of the need to involve everyone in society in the ongoing process of defining and managing cultural heritage“

Furthermore, Article 1 entitled “Aims of the Convention”, in Item a) stipulates:

“The Parties to this Convention agree to:

a. recognise that rights relating to cultural heritage are inherent in the right to participate in cultural life, as defined in the Universal Declaration of Human Rights”.

In Article 2, “for the purposes of this Convention”, two concepts are defined: “cultural heritage” and “a heritage community”. Cultural heritage is defined as follows:

“as a group of resources inherited from the past which people identify, independently of ownership, as a reflection and expression of their constantly evolving values, beliefs, knowledge and traditions. It includes all aspects of the environment resulting from the interaction between people and places through time;

The Convention defines the concept of “a heritage community” by stating that it

“consists of people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations”.

In Article 4 (“Rights and responsibilities relating to cultural heritage”), Item a., *inter alia*, stipulates the following:

“The Parties recognise that everyone, alone or collectively, has the right to benefit from the cultural heritage and to contribute towards its enrichment”.

Finally, Article 12 (“Access to cultural heritage and democratic participation”) stipulates the following:

“The Parties undertake to:

a. encourage everyone to participate in
– the process of identification, study, interpretation, protection, conservation and presentation of the cultural heritage;

...

b. take into consideration the value attached by each heritage community to the cultural heritage with which it identifies;

....”

After Farida Shaheed's report, within the UN Council for Human Rights the aspirations were continued in the direction of treating the right of access to and enjoyment of cultural heritage as human rights. So, Karima Bennouna²⁰, Farida Shaheed's successor in the position of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, in her Report of 3rd February 2016, which mainly referred to the question of violent destruction of cultural heritage, included "the rights of individuals and groups ... to enjoy and have access to the arts, to knowledge, including scientific knowledge, and to their own cultural heritage, as well as that of others", as well as their right "to participate in the interpretation, elaboration and development of cultural heritage and in the reformulation of their cultural identities" in the framework of cultural rights (HRC, Bennouna, 2016, Paragraph 9)²¹. She also stated the following:

"The Special Rapporteur concurs with her predecessor that the right of access to and enjoyment of cultural heritage forms part of international human rights law. Cultural heritage is linked to human dignity and identity." (HRC, Bennouna, 2016, paragraph 89).

About eight months later, on 30th September 2016, the UN Council for Human Rights adopted the Resolution on Cultural Rights and the Protection of Cultural Heritage.²² In

---

It may be concluded that the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society went one step further in comparison to all above-mentioned international legal acts in the determination of the right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right, primarily by making a link between the right to participate in the cultural life, as guaranteed in the key international documents in the field of human rights, and the right to cultural heritage (including the right of every individual to be engaged regarding cultural heritage as of their own free choice, i.e. to be involved in the permanent process of defining and managing cultural heritage), determining the latter as the segment of the former. In addition, the Framework Convention also specified the relationship between human communities with certain cultural heritage by introducing and defining the concept of the "heritage community", emphasizing the importance and necessity of taking into account the values which every heritage community assigns to heritage it identifies with. In the end, the Framework Convention specifies what is included in the right to cultural heritage as integral part of the right to participate in the cultural life, stating that it is the right of everyone to participate in the process of identification, interpretation, protection, safeguarding and representation of cultural heritage.

²⁰ Farida Shaheed was the Independent Expert in the field of cultural rights from 2009 to 2012 and, on the basis of the given Resolution of the Council for Human Rights, she was appointed the Special Rapporteur in the field of cultural rights for the period 2012–2015. She was succeeded by Karima Bennouna in that position.

²¹ "Based on the work undertaken by her predecessor, the Special Rapporteur understands cultural rights as protecting, in particular: (a) human creativity in all its diversity and the conditions for it to be exercised, developed and made accessible; ((b) the free choice, expression and development of identities, which includes the right to choose not to be a part of particular collectives, as well as the right to change one's mind or exit a collective, and indeed to take part on an equal basis in the process of defining it; (c) the rights of individuals and groups to participate – or not to participate – in the cultural life of their choice and to conduct their own cultural practices; (d) their right to interact and exchange, regardless of group affiliation and of frontiers; (e) their rights to enjoy and have access to the arts, to knowledge, including scientific knowledge, and to their own cultural heritage, as well as that of others; and (e) their rights to participate in the interpretation, elaboration and development of cultural heritage and in the reformulation of their cultural identities."

²² United Nations Human Rights Council Resolution 33/20 on cultural rights and the protection of cultural heritage, A/HRC/RES/33/20, 30th September 2016.

the Preamble to this document, the Council for Human Rights points to the threats posed by the violation or abuse of the right to take part in the cultural life, including the right of access to and enjoyment of cultural heritage,²³ and then in Article 1, ranking it as the top priority, “calls upon all States to respect, promote and protect the right of everyone to take part in cultural life, including the ability to access and enjoy cultural heritage”. An identical warning and invitation to the states are contained in the Preamble and Article 1 of the new (revised) Resolution of the UN Council for Human Rights with the same title (“Cultural Rights and the Protection of Cultural Heritage”), adopted on 22nd March 2018.²⁴

III - Identity and dignity as the basis for treating the right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right

Although this is a question subject to different ways of understanding, attitudes and theories, we may say that in order to treat a right as a right, it is necessary and sufficient for holders of power in a state or at the level of another socio-political structure, first of all holders of legislative power, to have the will to ensure the existence of such law in the legal system they make and whose implementation they ensure. The situation is completely different with human rights.

“According to most scholars in the field, human rights are primarily moral rights of high priority that are universally valid, independent of any legal recognition by particular nation-states or of particular times and places. All human beings are endowed with these rights simply by virtue of their humanity. In this respect, human rights are commonly seen as inborn, unalterable and inalienable. In addition, they are considered the minimal standards necessary to protect the most vital and precious interests and values of human beings – for example, their freedom, safety, equality, political participation and social security, to name just a few. This brief depiction of human rights seems to be uncontroversial.” (Gordon, 2015, pp. 114–115)

With such state of affairs, in order to treat a right as one of human rights, both at the international and national level,²⁵ it is necessary to have a value base for it, i.e. that the right will protect, while its violation will infringe one of the basic values related to the position and treatment of individuals and, potentially, when it comes to collective rights, of social groups and communities (e.g. minority groups, indigenous peoples etc.). This need for establishing justification is even greater if it comes to the inclusion of new rights into the corpus of already recognized and protected human rights.

We have seen that from the above-mentioned documents in the field of human rights enacted after World War Two and from the more recent documents in the field of cultural heritage protection it derives that the right of access to and enjoyment of cultural heritage

---

²³ “The Council for Human Rights ... Recognizing further that the violation or abuse of the right of everyone to take part, including the ability to access and enjoy cultural heritage, may threaten stability, social cohesion and cultural identity, and constitutes an aggravating factor in conflict and a major obstacle to dialogue, peace and reconciliation“

²⁴ United Nations Human Rights Council Resolution 37/30 on cultural rights and the protection of cultural heritage, A/HRC/RES/37/17, 22nd March 2018.

²⁵ There is a correlation between these two levels when fundamental human rights are concerned, i.e. the catalogues of those rights recognized and protected at the international level and those which are recognized and protected at the national level in democratic societies may be said to match completely.

should belong to the corpus of guaranteed and protected human rights, more precisely to the category of cultural rights. A question arises what values represent the basis for considering the right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right?

Our answer (and not only ours)²⁶ is: human identity and human dignity. As Yvonne Donders emphasizes, “cultural identity is considered to be part of human dignity” (Donders, 2020, p. 387).

According to Farida Shaheed, human dignity and identity lie in the basis of cultural rights in general, whereas the right of access to and enjoyment of cultural heritage falls into that category of rights:

“in many aspects, cultural rights are pivotal to the recognition and respect of human dignity, as they protect the development and expression of various world visions – individual and collective – and encompass important freedoms relating to matters of identity” (HRC, Shaheed, 2010, Paragraph 3).

Speaking of identity, or more precisely personal identity, in international human rights law it appears as a protected value *per se* in Article 8 of the Convention on the Rights of the Child (1989), where the state parties undertake to respect the right of the child to preserve his or her identity, and that right, by the nature of things, although unproclaimed, also belongs to the adult.²⁷

---

²⁶ We have already mentioned that the devastation of the Hydroelectric Power Plant “Moravica” in Ivanjica caused the impression among the residents of that town that their identity and dignity had been attacked. We have also stated that such position, i.e. interrelated treatment of (cultural) identity, human dignity and human rights, when speaking of cultural identity (and its intentional devastation) is contained in the above-quoted sentence from UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage from 2003. In addition, we have quoted the statement by Karima Bennoune (made as a kind of justification for the position that the right the right of access to and enjoyment of cultural heritage constitutes part of international human rights law); the statement taken from Farida Shaheed is as follows: “Cultural heritage is linked to human dignity and identity” (HRC, Shaheed, 2011, Paragraph 2).

²⁷ Article 8 of the Convention on the Rights of the Child stipulates the following:

“Article 8

1. States Parties undertake to respect the right of the child to preserve his or her identity, including nationality, name and family relations as recognized by law without unlawful interference.

2. Where a child is illegally deprived of some or all of the elements of his or her identity, States Parties shall provide appropriate assistance and protection, with a view to re-establishing speedily his or her identity.”

According to this Article, the right of the child to preserve identity is a guaranteed and protected right, whereas the content and scope of the concept of identity is not determined and specified. For example, the listed elements of identity (nationality, name and family relations) are evidently selected like elements where unlawful interference is most frequent when children are concerned. However, it is clear that the scope of the concept of identity is much broader. Since, pursuant to Article 1 of the Convention, for the purposes of that document, “a child means every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier”, the Convention on the Rights of the Child guarantees respect of the right to preserve identity of the persons who have not reached the given age. However, it would be pointless to conclude that only because of the absence of an international legal document which would also guarantee the right to

On the other hand, it is clear that identity as a value (primarily in its subjective form, implying the someone's own feeling and perception about the identity circles they belong to, but also in the objective form, which implies the way others see it) and the need for its safeguarding represent one of the bases underlying a series of guaranteed human rights in international law and in national legal systems. Such rights include e.g. freedom of belief and religion, the right to respect for private and family life, freedom of expression, freedom of association, the right to marry, the right to education, prevention of discrimination etc. On the other hand, some of the guaranteed rights (such as the right to fair trial or the right to no punishment without law) are not linked to identity. Respect for identity as a value, particularly the form of identity we call cultural identity, is also one of the bases for the respect for cultural rights, including the right to participate in the cultural life as guaranteed by the above-mentioned acts. As we have already stated, the right of access to and enjoyment of cultural heritage is an element of the right to participate in the cultural life.

According to Yvonne Donders, it is the subjective dimension of cultural heritage and its link to cultural identity that forms the basis and justification for its entire legal protection, including also legal protection based on human rights:

“An important feature of the concept of cultural heritage is its link with peoples, communities and cultural identities. Cultural heritage not only has an objective dimension, but it is particularly important for its subjective dimension, in terms of how it is perceived by individuals and communities as being associated with their cultural identity and their sense of belonging to a community. It is precisely the intrinsic link between cultural heritage and cultural identity of individuals, groups and humankind that justifies the national and international protection and preservation of cultural heritage.” (Donders, 2020, pp. 79–380)

Dina Shelton writes that identity is the basis for the existence of human rights in general and points out, quoting other authors as well, that it is particularly pronounced in relation to cultural rights:

“The concept of human rights is inextricably linked to identity: it is considered that all individuals have rights because of their inherent and equal identity as human beings.

...
... ‘All persons are ultimately interested in their personal identity’ and ... the right to culture derives from this interest because every individual is a product of culture.” (Shelton, 2016, p. 1, 4)

Since identity can be personal and collective (group), whereas such collective nature is more present in cultural identity than in other spheres (cultural specificities are most often what is common to certain human groups and communities and what differs and distinguishes them from other groups and communities), then in human rights with the underlying identity as a value, apart from the individual character as dominant in any case (when the titular is an individual), the collective character (when the titular is a group or

---

preserve identity of the persons who are no longer children, a person above the age of eighteen (or even below eighteen if otherwise stipulated by the law of the respective country) is no longer considered to be a child according to the Convention on the Rights of the Child and therefore should no longer have the right to preserve identity. Still, the question remains as to the paths and mechanisms of protecting such right, unproclaimed and unguaranteed in international documents.

community) is also present more than in other categories. As cultural heritage is most often the result of collective engagement of previous generations which is left to succeeding generations that experience it as their own and want to preserve it for future generations,²⁸ that collective component is also largely present in the right of access to and enjoyment of cultural heritage, so it may be said that the titulars of those rights may be either certain social groups and communities with the common cultural determination, or individuals, i.e. members of those communities.²⁹ However, some cultural goods of great value have universal significance so that all people in the world, i.e. entire humanity can identify with it (it is what we call “world cultural heritage”).

Speaking of dignity, it is given a very important, so to say one of the central places in the major international legal acts of universal character in the field of human rights, adopted after World War Two.

The Preamble to the UN Charter, *inter alia*, stipulates:

“We the people of the United Nations are determined
...
to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women and of nations large and small,
...”

The Universal Declaration of Human Rights, after stating in the Preamble that “...recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world” and after invoking the above-mentioned statement from the Preamble to the UN Charter, states the following in Article 1:

“Article 1

All human beings are born free and equal in dignity and rights. ...³⁰

---

²⁸ William Logan says: “Heritage is the result of the selection process; the values of heritage are ascribed and not inherent” (Logan, 2012, p. 6).

²⁹ Regarding the individual or collective nature of the rights related to cultural heritage, Yvonne Donders states: “Bearing in mind the background and features of cultural heritage as constructive for the cultural identity of communities and nations, a collective right seems most appropriate.” (Donders, 2020). Something similar can also apply to the right to participate in the cultural life, because culture is essentially a collective phenomenon:

“Article 15 (1) (a) (of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, added by B.M.R.) speaks of the right of ‘everyone’ to take part in cultural life, reflecting that the subject of this right is the individual. However, participation in cultural life has a strong collective connotation. However, taking part in the cultural life has a strong collective connotation. Taking part in cultural life implies the existence of a cultural life linked to a cultural community. In other words, the right to take part in cultural life can only be enjoyed in the context of a cultural collectivity. The ESCR Committee also strongly promotes the collective dimension of the right to take part in cultural life.” (Donders, 2020, p. 400)

³⁰ The Universal Declaration in Article 22 also proclaims that everyone “has the right to social security and is entitled to realization, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality”, while in Article 23, Paragraph 3 it proclaims the right to just and favourable remuneration ensuring “an existence worthy of human dignity”.

This sentence from Article 1 of the Universal Declaration is particularly important because it is “evidently aimed at establishing the basis for more detailed provisions that follow” (Beitz, 2013, pp. 266–267), namely all the provisions proclaiming certain human rights, regardless of whether those provisions call for human dignity.

The research into the activities in the preparation of the texts of the UN Charter and the Universal Declaration of Human Rights indicates that the initial versions of respective documents did not mention dignity at all, and it is more or less known how the quoted provisions containing this term were included in these documents (Beitz, 2013, pp. 265–268). Nevertheless, there are no clues about the specific meaning given to this concept by the authors of the given provisions, while in theory there are different ways of understanding the meaning, importance and range of invoking dignity in those provisions (see, for example, McCrudden, 2008; Beitz, 2013; Steinmann, 2016; Valentini, 2017), going so far as to claim that “human dignity does not add to the theory of human rights anything but a phrase” (Kateb, 2011, quoted according to Beitz, 2013, p. 260). On the other hand, Peter Leuprecht believes that “the basic principle on which the building of human rights is raised ... is equal dignity of all human beings” (Leuprecht, 2006, p. 552). Bearing in mind different understandings and different claims, we find it quite proper when McCrudden states that dignity as a concept “carries an enormous amount of content, but different content for different people” (McCrudden, 2008, p. 678).

In a situation when scholars disagree about the meaning that the concept of dignity should have in the theory of human rights, it may be most rational to look for its meaning in everyday speech³¹ and take one of the definitions of this concept from the online edition of Cambridge English Dictionary, according to which dignity “the importance and value that a person has, that makes other people respect them or makes them respect themselves”.³²

As for the possibility of human dignity, the way it is determined in the above-listed documents, serving as the bases of all guaranteed human rights, Charles Beitz takes the following standpoint:

“It seems to me that the conception of ‘inherent dignity of human person’ is still elusive, which would be solid enough to bear a whole spectrum of human rights recognized in modern international doctrine of human rights. An attempt to create such conception strives for a ‘comprehensive’ concept which is difficult to distinguish from more general views. In that respect, I tend to agree with the attitude that calling for human dignity in modern culture of human rights often serves mainly for drawing attention to moral considerations, which are more naturally described by the terms that do not invoke any distinctive and reasonably determined idea. This, of course, cannot reduce the meaning of these considerations.” (Beitz, 2013, p. 288)

---

³¹ We can assume that the authors of the given provisions of the UN Charter and the Universal Declaration which mention dignity did not take into account the philosophical considerations regarding that concept, but only its ordinary, common meaning.

³² Cambridge English Dictionary, available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dignity>, accessed on 5th December 2020. This dictionary also has another, more subjective definition of “dignity”, which is not relevant to our topic: “calm, serious, and controlled behaviour that makes people respect you”.

However, the major international documents of universal character adopted for the purpose of elaboration and raising to the contractual level of the basis established in the Universal Declaration, international covenants from 1966 (the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) in identical texts at the beginning of their respective Preambles state that the rights proclaimed and guaranteed rights in them derive from human dignity:

“The States Parties to the present Covenant,

Considering that, in accordance with the principles proclaimed in the Charter of the United Nations, recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,

Recognizing that these rights derive from the inherent dignity of the human person,

...”

After the International Covenants, a series of other documents at the universal or regional level, as well as case-law, have the standpoint that human rights derive from human dignity.³³

All the above-listed calls (as well as those not listed here) for human dignity in international acts protecting human rights unambiguously lead to the conclusion such as the one made by Christopher McCrudden, stating that “the idea of dignity has clearly become the central principle of organization in the idea of universal human rights” (McCrudden, 2008, p. 675).

The relation between dignity and culture is also evident and as such it was stated quite early in the acts adopted within the UN system. Article 1, Paragraph 1 of the Declaration of Principles of International Cultural Co-operation, adopted by the UNESCO General Conference as early as 4th November 1966, proclaims that: “Each culture has a dignity and value which must be respected and preserved” (UNESCO Declaration of Principles of International Cultural Co-operation, 1966). In addition, the above-mentioned General Comment No. 21

---

³³ UN General Assembly Resolution of 4th December 1986, entitled “Setting International Standards in the Field of Human Rights”, gives the guidelines which the UN member states and bodies should take into account when developing instruments in the field of human rights. According to these guidelines, “such instruments should, *inter alia*, ... be of fundamental character and derive from the inherent dignity and worth of the human person”.

Vienna Declaration and Programme of Action adopted at the World Conference on Human Rights in Vienna on 25th June 1993 (UN Doc A/CONF 157/24) states in its Preamble that the Conference “recognizes and affirms that all human rights derive from the dignity and worth inherent in the human person”.

The seventh of ten key points (principles) of the Final Act of the Helsinki Conference on Security and Co-operation in Europe, adopted in Helsinki on 1st August 1975, entitled “Respect for human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion or belief”, *inter alia*, stipulates:

“The participating States will ... promote and encourage the effective exercise of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms all of which derive from the inherent dignity of the human person and are essential for his free and full development.”

Although the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, unlike the above-mentioned acts, does not call for human dignity, the position of the European of Human Rights is that “the very essence of the Convention is the respect for human dignity and human freedom.” (The European Court of Human Rights, Judgment of 29th April 2002, in case *Pretty v. United Kingdom*, application no. 2346/02, Paragraph 65)

of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, entitled “Right of everyone to take part in cultural life (Article 15, Paragraph 1 /a/ of ICESCR)”, from November 2009, stipulates: “The full promotion of and respect for cultural rights is essential for the maintenance of human dignity and positive social interaction between individuals and communities in a diverse and multicultural world.”³⁴ For the sake of repetition, the right of access to and enjoyment of cultural heritage is integral part of the right to participate in the cultural life.

Finally, we will once again quote Yvonne Donders who, speaking of the more recent international legal instruments of cultural heritage protection states that “the heritage conventions increasingly use the language of or make references to ‘rights’, and they increasingly take a human rights approach by linking cultural heritage to identity and human dignity and by including education, participation, and inclusion as important elements of heritage protection. In the monitoring of these treaties, states also embrace the link of these treaties with human rights.” (Donders, 2020, p. 389)

Taking all the above into account, a conclusion is clearly imposed that the value foundation for treating the right of access to and enjoyment of cultural heritage consists of identity and human dignity.

V - Conclusion

Seventy five years after the end of World War Two and the beginning of the construction of a new international legal order, after an equally long period of the construction of, on the one hand, the system of human rights protection both at the universal level, within the UN system, and also at the regional level, including the category of cultural rights, and, on the other hand, of the system of cultural heritage protection, both at the universal level (primarily within UNESCO), and at the regional level, nowadays we are in the situation when it is possible to state that the right of access to and enjoyment of cultural heritage represents a human right. In order to achieve this, it was necessary, within the given system of human rights protection, on the one hand, to reach the moment when greater attention is dedicated to cultural rights, traditionally neglected (for decades) in comparison to civil, political, economic and social rights, and particularly to emphasize the importance and clarify the meaning of the right to participate in the cultural life, proclaimed as early as in the Universal Declaration of Human Rights. On the other hand, it was necessary to change the approach in the system of cultural heritage protection and, thanks to the increased interest in the safeguarding of cultural diversity and intangible cultural heritage, to shift the focus from exclusive interest in the safeguarding of cultural goods due to their inherent value, to the protection of cultural heritage because of its importance to the interested social groups and communities and to individuals as their members, first of all to their identity and human dignity.

However, in order to make a right the right in the full meaning of the word, it is essential that its titular (where it is important to distinguish between those who are titulars and those who are not) is able to enjoy that right in real terms, able to exercise it in relation to other subjects, and to invoke that right and ask for its respect and protection before relevant authorities at the national and potentially at the international level. When the right of

---

³⁴ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General comment No. 21 – Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, Document E/C.12/GC/21, adopted at the Forty-third session held on 2–20 November 2009, Paragraph 1.

access to and enjoyment of cultural heritage is concerned, it is necessary to work further on the fulfilment of these conditions.

First of all, the character of international legal sources of the right to cultural heritage protection is such that it does not ensure direct fulfilment of the listed requests. Yvonne Donders (in relation to the UNESCO treaties, but the statement can be applied to other acts in this sphere) says the following:

“The UNESCO treaties are classical international treaties in the sense that they mainly have a horizontal character as agreements between states creating mutual rights and obligations. Their provisions compel states parties to promote cultural diversity and to safeguard cultural heritage and take measures to identify and delineate cultural heritage. The Conventions do not have a vertical character providing for substantive rights of individuals and/or communities to cultural heritage. This interstate focus is also reflected in the monitoring system of these conventions, which is fully in the hands of states.” (Donders, 2020, p. 353)

Apart from the above-mentioned, in order to enable effective realization of the right of access to and enjoyment of cultural heritage, it is necessary to clarify, specify and adequately regulate a series of questions: 1. Who are titulars of that right, 2. What can be the subject of that right, 3. What authorizations make up that right, 4. What are the obligations of the states (or other subjects) in relation to that right, 5. In what manner can that right be violated, and 6. What legal ways and instruments exist for the protection of that law, etc.

To clarify and specify the above-listed questions in an adequate manner, it seems to us that a legislative intervention is necessary at the international or national level, and probably at both of them. Such intervention involves the positive engagement of the states either in the preparation and conclusion of an international agreement, or the adoption of internal regulations, most probably in both of these aspects.

That is where we encounter the following fear expressed by Janet Blake:

“At the same time, the strong reservation of State sovereignty found in cultural heritage effectively limits the degree to which they fully reflect a human rights-based approach. Human rights law is actually an anomaly in the creation of international law because it has succeeded in intervening in the domain usually reserved for state sovereignty.” (Blake, 2015, p. 273)

It seems that the struggle for complete acceptance, adequate regulation and practical application of the right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right still awaits us in future.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Beitz, C. R. (2013). Human Dignity in the Theory of Human Rights: Nothing But a Phrase? *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 41, No. 3, 259–290.
- Blake, J. (2015). *International Cultural Heritage Law*. Oxford: Oxford University Press
- Donders, Y. (2020). Cultural Heritage and Human Rights. In F. Francioni & A. F. Vrdoljak (eds.) *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law* (379–406). Oxford: Oxford University Press
- Ekern, S., Logan, W., Sauge, B. and Sinding-Larsen, A. (2012). Human rights and World Heritage: preserving our common dignity through rights-based approaches to site management, *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 18, No. 3, May 2012, 213–225.

- Gordon, J.S. (2015). Human Rights and Cultural Identity. *Baltic Journal of Law & Politics* Volume 8, Number 2, 112–135. [DOI: 10.1515/bjlp-2015-0021](https://doi.org/10.1515/bjlp-2015-0021)
- Leuprecht, P. (2006). The Difficult Acceptance of Diversity. *Vermont Law Review*, Volume 30, Book 3, 551–564.
- Logan, W. S. (2012). Cultural diversity, cultural heritage and human rights: towards heritage management as human rights-based cultural practice. *International Journal of Heritage Studies*, 18 (3), 231–244. [DOI:10.1080/13527258.2011.637573](https://doi.org/10.1080/13527258.2011.637573)
- Logan, W. S. (2007). Closing Pandora's Box: Human Rights Conundrums in Cultural Heritage Protection. In H. Silverman and D. Fairchild Ruggles (eds.), *Cultural Heritage and Human Rights* (33–52). New York: Springer
- Marković, S., Protić, E. (2012). Construction of a hydroelectric power plant on Moravica in the light of archival material. *Izvornik - građa Međupštinskog istorijskog arhiva Čačak*, no. 27. [In Serbian]
- McCrudden, C. (2008). Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*, Vol. 19 no. 4, 655–724.
- Shelton, D. (2016). Preface: On Identity. *The George Washington International Law Review*, Volume 49, Number 1, 1–18.
- Silverman, H. and Fairchild Ruggles, D. (2007). Cultural Heritage and Human Rights. In H. Silverman and D. Fairchild Ruggles (eds.), *Cultural Heritage and Human Rights* (3–22). New York: Springer
- Steinmann, R. (2016). The Core Meaning of Human Dignity. *PER / PELJ* (19), 1–32. DOI <http://dx.doi.org/10.17159/1727-3781/2016/v19i0a1244>
- Yupsanis, A. (2010). The Concept and Categories of Cultural Rights in International Law - their Broad Sense and the Relevant Clauses of the International Human Rights Treaties, *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, Vol. 37, Spring, 207–266. Available at: https://www.researchgate.net/publication/328409887_The_Concept_and_Categories_of_Cultural_Rights_in_International_Law
- Valentini, L. (2017). Dignity and Human Rights: A Reconceptualisation. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 37, No. 4, 862–885. [doi:10.1093/ojls/gqx011](https://doi.org/10.1093/ojls/gqx011)

SOURCES / ИЗБОРИ

- African Charter on Human and Peoples' Rights (1981). Available at: <https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights>
- ASEAN Declaration on Cultural Heritage (2000). Available at <http://arc-agreement.asean.org/file/doc/2015/02/asean-declaration-on-cultural-heritage.pdf>
- Charter for African Cultural Renaissance* (2006). Available at: <https://au.int/en/treaties/charter-african-cultural-renaissance>
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2009). *General comment No. 21 – Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, Document E/C.12/GC/21, adopted at the Forty-third session held on 2–20 November 2009. Available at: <https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html>
- Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (2005). Available at <https://rm.coe.int/1680083746>

- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (1979) adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979 entry into force 3 September 1981, in accordance with article 27(1). Available at: <https://www.ohchr.org/documents/professionalinterest/cedaw.pdf>
- Convention on the Rights of the Child* (1989), adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>
- Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (CRPD, 2006). Available at: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* (1972), the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris from 17 October to 21 November 1972, at its seventeenth session. Available at: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
- Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (2003). Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- Final Act of the The Conference on Security and Co-operation in Europe*, adopted in Helsinki on 1 August 1975. Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>
- Human Rights Council (HRC, 2011, March 21st). *Report of the independent expert in the field of cultural rights Farida Shaheed*, A/HRC/17/38. Available at: <https://www.rightsdocs.org/doc/a-hrc-17-38/>
- Human Rights Council (HRC, 2010, March 22nd). *Report of the independent expert in the field of cultural rights, Ms. Farida Shaheed*, A/HRC/14/36. Available at: <https://caselaw.ihrda.org/doc/a-hrc-14-36/>
- Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Karima Bennouna (3 February 2016), A/HRC/31/59. Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/831612>
- International Covenant on Civil and Political Rights* (1966), adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976, in accordance with Article 49. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966). Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 3 January 1976, in accordance with article 27. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>
- International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination* (1965), adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965 entry into force 4 January 1969, in accordance with Article 19. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>
- International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families* (1990), adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmw.aspx>

- Pacific Forum (2002). *Model Law for the Protection of Traditional Knowledge and Expressions of Culture*. Available at: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/spc/spc002en.pdf>
- Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore* (1989). Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13141&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- The European Court of Human Rights*, Judgment of 29 April 2002, in case *Pretty v. United Kingdom*, application no. 2346/02
- UN General Assembly Resolution 41/120, “Setting International Standard in the Field of Human Rights” (4 December 1986). Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/126473>
- Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights, Vienna, 14–25 June 1993, UN Doc A/CONF 157/24. Available at: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.157_24.pdf
- UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural *Expressions* (2005), adopted in Paris, 20 October 2005, at The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting held in Paris from 3 to 21 October 2005 at its 33rd session. Available at: <https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/passeport-convention2005-web2.pdf>
- UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage* (2003). Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17718&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- UNESCO Declaration of Principles of International Cultural Co-operation* (1966), adopted by the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris at its fourteenth session, on 4 November 1966. Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13147&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity* (2001). Available at: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- United Nations Human Rights Council Resolution 33/20 on cultural rights and the protection of cultural heritage (30th September 2016). A/HRC/RES/33/20. Available at: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/33/20
- United Nations Human Rights Council Resolution 37/30 on cultural rights and the protection of cultural heritage (22nd March 2018). A/HRC/RES/37/17. Available at: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/37/17
- Universal Declaration of Human Rights* (1948). Proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December - General Assembly resolution 217 A (III). Available at: https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf
- World Heritage Committee (January 2008). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC. 08/01 Available at: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf>
- World Heritage Committee, Thirty first Session (2007). *Proposal for a ‘Fifth C’ to be added to the Strategic Objectives*, WHC-07/31.COM/13B. Available at: <https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-13be.pdf>